

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV VÄST RAPPORT 2007:11

ARKEOLOGISK FÖRUNTERSÖKNING OCH UNDERSÖKNING

Stavkyrka, gravar och skeppssättning

Halland, Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 121 och 212

*Tore Artelius och Petra Nordin
med bidrag av Christina Rosén*

UV VÄST RAPPORT 2007:11

ARKEOLOGISK FÖRUNTERSÖKNING OCH UNDERSÖKNING

Stavkyrka, gravar och skeppssättning

Halland, Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 121 och 212

Tore Artelius och Petra Nordin

med bidrag av Christina Rosén

Riksantikvarieämbetet
Avdelningen för arkeologiska undersökningar

Riksantikvarieämbetet

Avdelningen för arkeologiska undersökningar

UV Väst

Kvarnbygatan 12

431 34 Mölndal

Växel: 031-33 42 900

Fax: 031-33 42 901

e-post: uvvast@raa.se

e-post: foramn.efternamn@raa.se

www.hildebrand.raa.se/uv

Bildredigering Lena Troedson

Layout Lena Troedson

Omslagsbilder Stavkyrka tecknad av Anders Andersson. I bakgrunden ett retuscherat foto av platsen från förra sekelskiftet (från söder).

Fotograf okänd. Nordhallands Hembygdsförenings arkiv.

Tryck/Utskrift Intellecta Docusys, Västra Frölunda

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriverket, 801 82 Gävle. Dnr L1999/3.

Kartfigurerna 2–3, 11, 13–14, 19, 21–25, 26, 29–30 och 33–34 är godkända från sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriverket 2007-06-07. Dnr 601-2007/1097.

© 2007 Riksantikvarieämbetet

UV Väst Rapport 2007:11

ISSN 1404-2029

Innehåll

Prolog 7

INTRODUKTION 9

Topografi och fornlämningsmiljö 12

Miljön 12

Det äldsta landskapet 13

Yngsta järnålder och tidig medeltid 15

Kyrkan och namnet 15

FÖRUNDESRÖKNINGEN 19

SLUTUNDESRÖKNINGEN 21

Mål och metod 21

Resultat Tölö 121 25

Mesolitiska och neolitiska fynd 25

Bebyggelse lämningar från brons- och järnålder 26

Resultat Tölö 212 29

Introduktion 29

Översandad Sandarnaboplats 31

Lämningar från neolitikum och bronsålder 32

Bebyggelse lämningar från äldre till yngre järnålder 33

Långhus från yngre järnålder? 34

Gropar med oklar funktion 36

Avtryck av en skeppssättning från yngre järnålder 36

Kulthus från vikingatid? 40

Stavkyrkogrund 41

Tidigkristna gravar 46

Kommentarer kring det arkeologiska

materialets vetenskapliga potential 50

Epilog 53

Referenser 54

Tryckta källor 54

Muntliga källor 55

Källor på Internet 55

Administrativa uppgifter 56

Bilagor 57

Bilaga 1. ¹⁴C-dateringar 57

Bilaga 2. Makrofossilanalys 59

Bilaga 3. Anläggningslista – Halland,
Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 121 62

Bilaga 4. Anläggningslista – Halland,
Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 212 65

Bilaga 5. Fyndlista – Halland,
Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 121 70

Bilaga 6. Fyndlista – Halland,
Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 212 78

Bilaga 7. Schaktplaner Tölö 121 och 212 86

Figurförteckning 89

Fig. 1. Utsnitt ur GSD-Sverigekartan med platsen för undersökningen markerad.

Prolog

Det är mycket sällan vi som arkeologer undersöker en plats där med stor sannolikhet den yppersta makteliten i det forntida samhället satt sin prägel på miljön. Skälen till detta är förstås att sådana platser var mycket fåtaliga i relation till det stora flertalet miljöer där en mer ordinär befolkning levat och verkat. Vi vet inte heller helt och hållet vad som under forntiden ansågs utmärka samhällselitens bosättningar. Hur mäter man makt? Visst vet vi att det levat stormän i de halländska bronsåldersbygderna. Men att samhället också under dessa äldre epoker var hierarkiskt avtecknar sig framförallt i uppförandet av stora gravmonument och nedläggandet av kostbara offergåvor. Det är egentligen först i den yngre järnålderns miljöer vi i Halland finner kombinationer av sådana materiella manifestationer i landskapet som avslöjar etableringen och närvaron av en politisk elit. Det äldsta kända exemplet på en sådan elits etablering har vi i den vendeltida stormannamiljön i Slöinge.

Inom arkeologin brukar man tala om att den yngsta järnålderns landskap var präglad av maktens symboler. Vilka dessa symboler var framgår av historiska belägg och än mer av ett tydligt arkeologiskt mönster. För att vi skall kunna bestämma en plats som en aristokratisk miljö – i Tölöfallet till och med indikerande att det rört sig om en kunglig sådan – behövs tydliga materiella komponenter. Sådana fanns i Tölö. Det unika med den yngsta järnålderns arkeologiska lämningar är också att förståelsen kan kopplas till uppgifter i det äldsta skriftliga källmaterialet.

Denna rapport syftar till att skildra att de lämningar som undersöktes under hösten år 2005 vid Tölö kyrka är just att betrakta som klassiska komponenter i en symbolik som under yngre vikingatida och tidig medeltid uttrycktes av samhällets yppersta elit för att markera just denna sin makt. Central för denna maktsymbolik var att den skulle manifesteras både jordisk och gudomlig rätt. Vid Tölö kyrka fann vi för första gången i Västsverige avtryck av en stavkyrkas grund.

Stavkyrkor fanns inom hela det nordvästeuropeiska området i tidig medeltid. Av grundplanen verkar det dessutom som om kyrkan utgör spår av en mycket åldrig stavkyrkotyp. Konstruktionen har av allt att döma varit närmast kvadratisk till sin form och saknat kor. Dessutom har stavarna inte vilat på syllar. De kraftiga stolparna har förankrats direkt i marken, något som anses utmärkande för de äldsta stavkyrkorna. Kyrkan i Tölö kan på så vis betraktas som en föregångare till de mer arkitektoniskt utvecklade rektangulära byggnader med kor som främst uppfördes under 1100- och 1200-talet.

Under kyrkans golvlager påträffades fyra tidigkristna gravar. Inte långt från platsen för kyrkan dokumenterades också avtrycket av en sedan länge borttagen skeppssättning.

Utifrån det historiska källmaterialet vet vi att Tölö var en av den danske kungens gårdar under 1200-talet. I det äldre kartmaterialet över miljön bär en av gårdarna namnet "Hallen". Uppe på Varlaåsens krön, bara på några stenkasts avstånd från Tölö, låg dessutom under 1000- och 1100-talet yt-

terligare en gård med en stor hallbyggnad. Allt är klassiska komponenter i, och symboler för stormännens och den överregionala maktens närvaro i landskapet under 1000- och 1100-talet.

Den arkeologiska utmaning som ryms i undersökningsresultaten från Tölö är på flera vis metodiskt komplex. Också för den arkeologiska omvärld som representeras av beslutsfattare, forskarkollegor och museitjänstemän kan det ibland vara svårt att ta till sig att det mycket sällsynta och historiskt spektakulära helt plötsligt avtecknat sig mitt i vårt vardagliga kulturmiljövårdsarbete. Bara med ögon öppna för den ibland alldeles unika kunskap som den arkeologiska metoden skapar kan vi helt ta till oss fornlämningsmiljön vid Tölö Kyrka.

Introduktion

Denna rapports målsättning är att beskriva resultaten av de arkeologiska för- och slutundersökningar som under den kalla hösten 2005 genomfördes inom fornlämningarna Tölö 121 respektive Tölö 212 i Tölö socken. Syftet är också att redovisa resultaten på ett vis som antyder miljöns unika karaktär och funktion i det vikingatida och tidigmedeltida Nordhalland. För överskådlighetens skull redovisas de arkeologiska strukturer som dokumenterades inom de två fornlämningarna separat. I ett avslutande kapitel diskuteras materialets vetenskapliga potential.

Men först redogörs för resultaten av förundersökningarna inom den sedan länge kända stenåldersboplatsen fornlämning Tölö 121 samt för upptäckten och förundersökningen av fornlämning Tölö 212 omedelbart norr om den nuvarande kyrkogårdens norra mur. I det fjärde kapitlet redovisas slutundersökningsresultaten inom vart och ett av de två närbelägna områdena. Redovisningen kommer som så ofta att beröra några helt väsensskilda kulturhistoriska sammanhang – stenåldern samt vikingatiden och den tidiga medeltiden.

Den arkeologiska förundersökning som Riksantikvarieämbetets avdelning för arkeologiska undersökningar UV Väst genomförde i slutet av augusti år 2005 inom fastigheten Tölö 8:2 föranleddes av att Kungsbacka kommun planerar att färdigställa vägprojektet ”Tölö tvärled”. En cirka 1 km lång del av detta vägprojekt berörde fornlämning Tölö 121 i Tölö socken. Denna är i fornminnesregistret beskriven som en stenåldersboplats och ligger i området nordväst om kyrkogården invid Tölö kyrka. De arkeologiska förundersökningarna av Tölö 121 resulterade bland annat i att det dokumenterades ett mesolitiskt och neolitiskt flintmaterial. I undersökningsschakten avtecknade sig också flera förhistoriska konstruktioner i form av gropar och stolphål. Inom vägområdet fanns dessutom bevarade kulturlager. Det var också i samband med förundersökningen som de arkeologiska lämningar som i fornminnesregistret getts beteckningen Tölö 212 påträffades omedelbart norr om den befintliga kyrkogårdsmuren. Både anläggningar och fynd från denna del av miljön indikerade att det alldeles invid kyrkogårdsmuren fanns rester av vikingatida/tidigmedeltida byggnadslämningar och gravar. Förundersökningen visade också att utbredningen av fornlämning 212 har en vidare utsträckning än exploateringsområdet. Delar av fornlämningen kvarliggert alltså utanför de undersökta ytorna. I samband med förundersökningarna registrerades också rester av en äldre vägsträckning. Denna har getts nummer RAÄ 213 i fornminnesregistret. Fornlämningen utgörs av en åtminstone ned i 1700-talet belagd kyrkväg som från Tölö 212 sträcker sig västerut över Tölöberg.

Förundersökningen följdes några månader senare av slutundersökningar inom både fornlämning Tölö 121 och Tölö 212. Inom Tölö 121 dokumenterades bland annat flera grundplaner till förhistoriska långhus från äldre järnåldern. I anslutning till dessa fanns härdar. I matjorden dokumenterades också ett mesolitiskt flintmaterial. Materialet var i stor omfattning svallat,

Fig. 2. Utsnitt ur Blå kartan, blad 61 Göteborg, med platsen för undersökningen markerad. Skala 1:100 000.

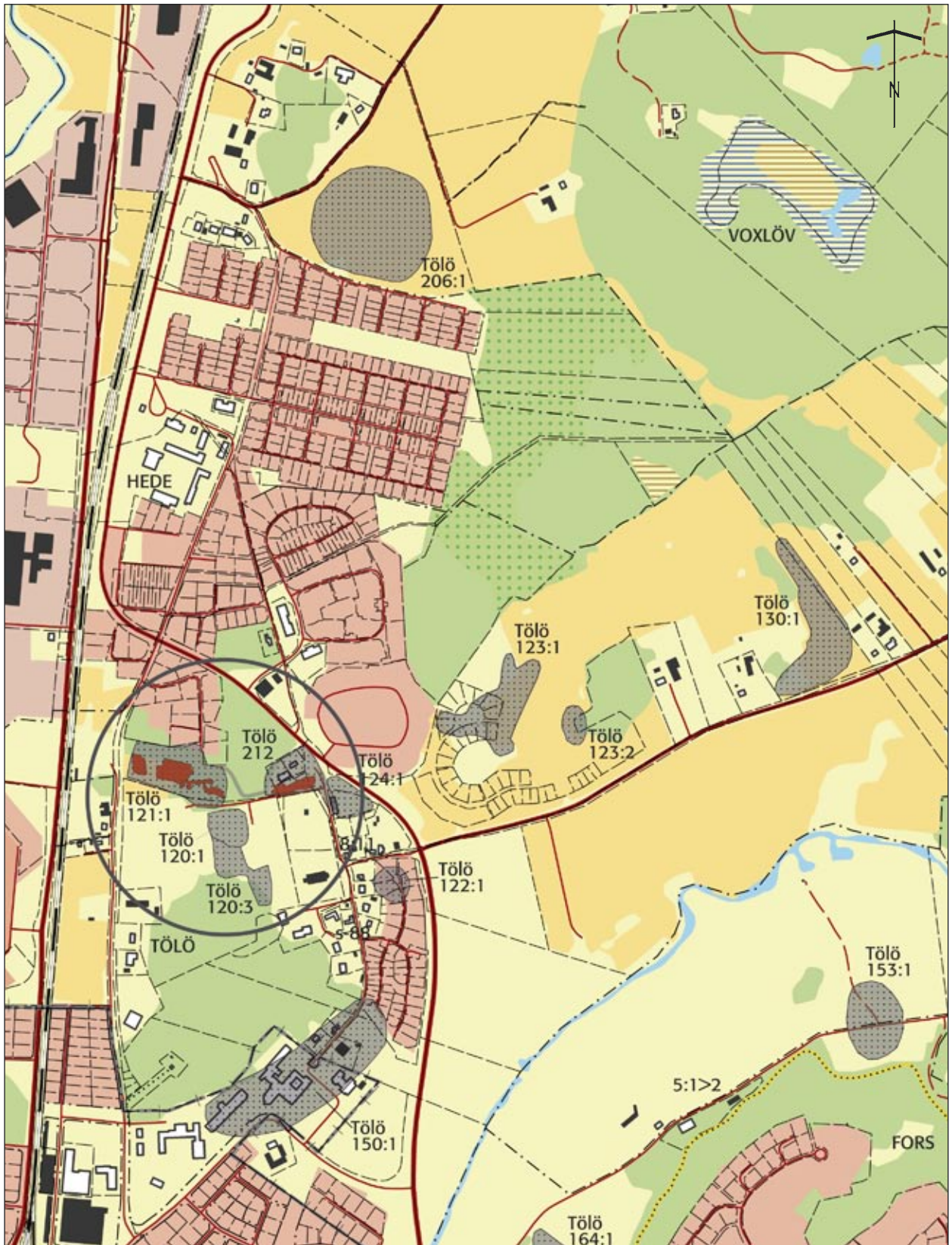

Fig. 3. Utsnitt ur Ekonomiska kartan, blad 6B 6f, med undersökningsytorna inom fornlämningarna Tölö 121 respektive Tölö 212 markerade. Skala 1:10 000.

vilket visar att det sekundärt och på alldeles naturlig väg deponerats inom den undersökta ytan.

Slutundersökningarna inom fornlämning Tölö 212, belägen direkt norr om Tölö kyrkogård visade på mycket sammansatta lämningar i både arkeologisk metodisk bemärkelse såväl som i kulturhistorisk mening. Området innehöll bland annat grundplanen till en stavkyrka, tidiga kristna gravar samt avtrycket av ett sedan länge borttaget skeppssättningsmonument.

Topografi och fornlämningsmiljö

Miljön

Fornlämningarna Tölö 121 och 212 var båda belägna inom de norra delarna av Tölöåsens utbredningsområde. Tölö 121 ligger cirka 300 meter västnordväst om kyrkan i en åt väster ned mot dalgången sluttande åkermark. I de mer låglänta partierna nere i dalgången utgjordes jordmånen helt av lera. Dalgångens botten är belägen endast på en höjd av sex meter över havet. Österut, upp mot berget och på en nivå kring 11 meter över havet, var markgrunden mer sandig. Längst i öster, på en nivå kring 15 meter över havet och upp mot bergsområdet övergick sedan jordmånen i sandinblandad morän. Omedelbart söder om Tölö 121 var en torvmosse.

Tölö 212 ligger sydöst om den kraftiga bergsklack som återfinns norr om kyrkan. Lämningarna fanns omedelbart norr om den norra kyrkogårdsmuren. Undersökningsytan låg på en nivå mellan 15–17,5 meter över havet. Jordmånen bestod av sandinblandad morän. I den svaga östslutningen ned mot Tölö Ängar vidtog snart mer lerig markgrund.

Tölö socken återfinns i nordligaste Halland och utgör den nordöstra delen av Kungsbacka kommun. Idag kan man beskriva området vid Tölö kyrka

Fig. 4. Utsikt från nordost över dagens miljö kring kyrkan. Foto: Petra Nordin.

och by som den östligaste delen av Kungsbacka stad. Bostadsbyggandet kring den gamla byn har varit febrilt under de senaste åren och ur modern samhällssynpunkt är närområdet kring den historiska miljön ett stort villa- och radhusområde som numera är helt inkorporerat i staden.

Själva kyrkan och hela den äldre byn är ligger uppe på den glest tallskogsbbevuxna bergrygg som utgör Tölöåsen. Den långa och böljande bergryggen sträcker sig i nord-sydlig längdriktning genom sprickdalslandskapet. Det finns flera sadellägen utmed det avlånga bergspartiet som längst i söder stupar brant, och åt väster i sluttningar övergår i de flackare markerna längs med östsidan av Kungsbackaån. De fysiska omgivningarna kring åsen utgörs av typiskt nordhalländsk sprickdalsterräng. Vidare västerut sträcker sig på andra sidan Kungsbackaån likadana flacka lermarker upp till den mäktiga Varlaåsen. Väster om Tölö rinner Kungsbackaån i sydlig riktning ned genom dalgången från Anneberg och Lindome. Söder och sydöst om Tölö ringlar sig den mindre Söderån makligt fram genom leråkrarna.

Det äldsta landskapet

I åkrarna kring Tölö kyrka har man funnit stora mängder flintavslag. Fyndplatserna är angivna som stenåldersboplatser i fornminnesregistret. Någon klarare kronologisk indelning av materialen har inte gjorts utifrån inventeringsuppgifterna i registret. För att förstå bosättningsutvecklingen under de äldsta perioderna är därför förståelsen av naturlandskapets utveckling, och särskilt då strandlinjens läge under olika epoker, alldeles avgörande. För 6000 år sedan var undersökningsområdet vid Tölö 212 beläget på en mindre ö i en skärgård som låg inne i den då vida Kungsbackafjorden (Påsse 1986, s. 87). Med ett vattenstånd runt 14 meter över dagens nivå var Onsalahalvön och bergsområdet vid Hammerö i södra Kungsbacka de största öarna i denna fjordarkipelag. Det är också från och med denna period som det är möjligt att finna spår efter boplatser i anslutning till den nuvarande platsen för Tölö kyrka. Det mer låglänta området kring Tölö 121 stod däremot fortfarande under vatten. Ett smalt sund har åtskilt Tölö från fastlandet som då norrut återfanns först vid nuvarande Voxlöv. På öarna och kring fjorden har det naturligtvis funnits många boplatser (Nordqvist 2000).

Några stenåldersboplatser har undersökts i närområdet kring de i det här sammanhanget aktuella undersökningsplatserna. RAÄ 120 som låg strax syd och sydväst om de aktuella undersökningsplatserna slutundersöktes i början av 1990-talet (Bramstång, Rosén & Schaller Åhrberg 1997). Resultaten vittnade om att området nyttjats under stenålder, men också om att man i samband med sentida arbeten på kyrkogården fört på material på fornlämningen. I åkermarkerna väster, nordväst och öster om Tölöberg har Riksantikvarieämbetet UV Väst också vid ett flertal tillfällen utfört arkeologiska utredningar och förundersökningar. Man har funnit enstaka anläggningar och flintavslag men fynden har varit så ringa att de inte motiverat slutundersökningar (Streiffert 1992, Hylén 2003).

Ur ett lite vidare perspektiv återfinns många intressanta stenålderslokaler i området. År 1999 slutundersöktes en 10 000 år gammal överlagrad stenåldersboplatz i Kolla ca 1 km sydväst om Tölö (Johansson 2001). En 5000 år gammal jaktstation med många tvärpilspetsar har grävts ut på en bergshöjd strax söder om Tölö (Schaller Åhrberg & Älveby 1995). I Gröninge, nord-

väst om Tölö, utgrävdes på 1970-talet en boplats som nyttjats under yngre mesolitikum till neolitisk tid (Särllvik 1976) och nordväst om Tölö har man vid Borgås funnit lämningar från både mesolitisk och neolitisk tid (Streffert & Ryberg 2000).

Fig. 5. Karta över Kungsbackaområdet med en strandlinjekurva på 10 meter och kända mesolitiska fyndplatser markerade. Efter Nordqvist 2000 och Johansson 2001. De äldre mesolitiska boplatserna i närområdet har markerats med nummer 1–9: 1. Kolla. 2. Onsala Kyrka. 3. Gottskär. 4. Västra Hagen. 5. Ölmevalla. 6. Ölmevalla. 7. Tölö. 8. Lerberg. 9. Vallda-Kläppa.

Yngsta järnålder och tidig medeltid

Som redan inledningsvis angavs görs i detta begränsade sammanhang ingen djupare analys av fornlämningar i bygden. Koncentrationen ligger i rapporten främst på redovisningen av de lämningar från yngsta järnålder och tidig medeltid som påträffades inom fornlämningarna Tölö 121 och 212. Under senare år har flera arkeologiska studier av järnålderns gravskick i Fjäre härad genomförts (Artelius 2000, Lundqvist 1998, s. 175 ff). På samma vis har analyser gjorts av både brons- och järnålderns bebyggelse och samhällsstruktur (Ängeby 2001, 2002 och 2005).

Endast sparsamma arkeologiska iakttagelser som berör järnåldern har gjorts invid de för rapporten aktuella undersökningsplatserna. I samband med att ett stort antal villor byggdes i åkerslutningarna öster om Tölö kyrka, utförde UV Väst utredningar och förundersökningar av ett antal arkeologiskt intressanta platser från olika tidsperioder. Man sökte främst efter boplatser från stenålder, dock utan större framgång. På en bergsknalle öster om Tölö 212 slutundersöktes år 2003 istället spridda bosättningslämningar från yngre epoker (Fors 2001, Hylén 2003, Westergaard 2006). Några lämningar från yngsta järnålder och/eller tidig medeltid dokumenterades dock inte vid dessa tillfällen.

På västra sidan om sprickdalgången, mitt emot Tölöberg återfinns som redan nämnts Varlaåsen. Under perioden 1989–1997 genomfördes ett flertal arkeologiska undersökningar uppe på åsens plåtåmråden. På åsen har under yngsta järnålder och tidig medeltid funnits en säkerligen omfattande bebyggelse. Mest anmärkningsvärd var dokumentationen av en knappt 30 meter lång hallbyggnad. Utifrån naturvetenskapliga analyser, fynd och jämförelser att döma har byggnaden utgjort centrum i en stor gård som legat på åsen under 1000-talets andra hälft och 1100-talet. Miljön på Varlaåsen är mycket intressant i relation till de i det här sammanhanget påträffade lämningarna inom Tölö 212 (Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998, Stibéus 2004). Av de studier som berör gravar och gravfält från yngre järnålder framgår att det generellt sett finns en förtätning av gravfältsmiljöer från yngre järnålder i bygden invid nuvarande Kungsbacka stad. Gravfälten återfinns just i områdena på och kring de stora åsarna vid Varla och Tölö (Artelius 2000, s. 79 ff).

Kyrkan och namnet

Sockenkyrkan på Tölöåsens krön är som tagen ur våra föreställningar om var och hur kyrkor uppfördes i det äldre bondesamhället. Läget uppe på åsen är mycket typiskt och måste i äldre tider också ha ansetts mycket lämpligt. Kyrkplatsen i Tölö låg onekligen strategiskt i det äldre samhällets infrastruktur. Miljön var synlig från alla håll och platsen är omgiven av vattenleder i söder, väster och sydöst. Nedanför berget gick också landsvägar åt olika håll.

Den medeltida kyrkan i Tölö revs slutgiltigt vid mitten av 1800-talet. Enligt Sven Peter Bexell var kyrkan cirka 22 meter lång och endast sex meter bred invändigt. Kyrkan var också helt klädd i tegel (Bexell 1913, s. 592). I sockenprotokollen från 1700- och 1800-talet står att läsa att man hade problem med att kyrktornet rasade i den gamla tegelkyrkan. Det fick byggas upp och om flera gånger. Innan man beslöt att riva kyrkan, funderade man först på att utvidga denna till en korskyrka. Bärigheten ansågs dock inte vara tillräcklig,

Fig. 6. Fotot på kyrkan i Tölö är taget söderifrån kring förra sekel-skiftet. Fotografen har stått uppe på det höga Tölöberg. Av bilden framgår hur öppet landskapet var. Till vänster om kyrkan skymtar det Silfverschiöldska gravkoret. Fotograf okänd. Nordhallands Hembygdsförenings arkiv.

Fig. 7. Omgivningarna kring Tölö kyrka. Fotot är taget från väster av Georg Persson 1973. Nordhallands Hembygdsförenings arkiv.

Fig. 8. Tölö kyrka år 1917. Det arkeologiska undersöknings-området är beläget på andra sidan kyrkan. Foto är taget av Birger Johansson. Nordhallands Hembygdsförenings arkiv.

Fig. 9. Utsnitt ur den äldsta kartan över Tölö by från 1729. De grå partierna är åkrar, de gulgröna är ängsmark. Kyrkan syns tydligt, liksom de rosafärgade fyrkanter som markerar tomterna för byns sju gårdar. Undersökningsplatsen ligger precis norr om kyrkan, utanför byns inägor. Gården med beteckningen B kallas på en karta från år 1761 för Hallen och här kommer den nya kyrkan att uppföras under 1800-talets slut. År 1729 låg dock kyrkan på den plats där man ett stycke in i medeltiden, sannolikt under 1200-talet, byggde den stenkyrka som ersatte stavkyrkan från äldsta medeltid. Tölö kungsgård, från samma tid, låg sannolikt någonstans inom byns område, men några klara arkeologiska belegg från denna har inte dokumenterats.

Fig. 10. Tölö by, som den såg ut på den så kallade häradskartan från 1920-talet. Kyrkan ligger på sin nuvarande plats, uppe på höjden och på den äldre gårdstomten. Byn har delvis splittrats vid laga skiftet och en del ny bebyggelse har tillkommit. På undersökningsplatsen ligger en mindre byggnad.

varför man i stället valde att bygga den nya stenkyrkan på Djäknegårdens mark cirka 50 meter längre söderut.

I kyrkan står en dopfunt som härrör från den medeltida tegelkyrkan. Dopfunten som är tredelad och försedd med en urtömningskanal kan dateras till senare delen av 1200-talet. Stilmässigt hör den till de cylinderformade jylländska granitdopfontarna från perioden, detta både vad det gäller utformningen av cuppan, mellandelen och den fyrkantiga foten.

Sockennamnet Tölö har genom historien skrivits på många vis sedan det första skriftliga omnämmandet år 1231; Tölö, Thölä, Thöle, Thölle, Tölle, Thollie och Thole socken och by är varianter på stavningen. Socknen anses ha fått sitt namn efter kyrkbyn Tölö som på 1200-talet omnämns som ”Thölä in mansio” (Ståhl 1980, s. 176, 181). Namnets betydelse är dunkel men några sannolika tolkningar av dess språkliga ursprung finns. Den mest sannolika presenteras indirekt av Anders Andrén i en studie av kultplatskontinuitet under yngre järnålder och tidig medeltid. I sin studie av bruket av förkristna och tidigkristna kultplatser tar han upp betydelsen talare som översättning av det fornskandinaviska begreppet ”Thul” eller ”Thulen” (Andrén 2002, s. 311). Andrén menar att ”Thul” representerade en för de religiösa ritualernas organisation och genomförande central person – talaren –, det vill säga den som upprätthåller den förkristna ritualens ”liturgiska” ordning. En helt annan innebörd av begreppet får vi om vi istället pekar på att thole på engelska är detsamma som en årtull. Kanske hänsyftar namnet i ett sådant sammanhang på miljöer där missionärer slog sig ner. De förkunnade den kristna läran och byggde upp en administration. Läget för sådana platser med detta namn är givetvis mycket strategiskt utvalda. Ur den synvinkeln är Tölöäsen en mycket lämplig plats.

Förundersökningen

I samband med den planerade vägsträckningen för Tölö tvärled både utredningsgrävdes och förundersöktes en cirka 400 meter lång delsträcka. Fornlämningarna Tölö 121 och 124 berördes av vägens sträckning. Av planen nedan framgår utbredningen för de undersökningsschakt som drogs inom planområdet. Målsättningen var att finna spår efter boplatser. Sammanlagt upptogs 20 schakt som fördelade sig enligt följande:

Schakt 1–13 berörde fornlämning 121.

Schakt 14–16 förlades till ett skogsparti i början av bergsområdet inom Tölö 121.

Schakt 17–18 drogs parallellt med en nyasfalterad väg invid kyrkogårdsmuren. En ny fornlämning upptäcktes (RAÄ Tölö 212).

Schakt 19–20 drogs invid den registrerade boplatzen 124. Inga lämningar påträffades.

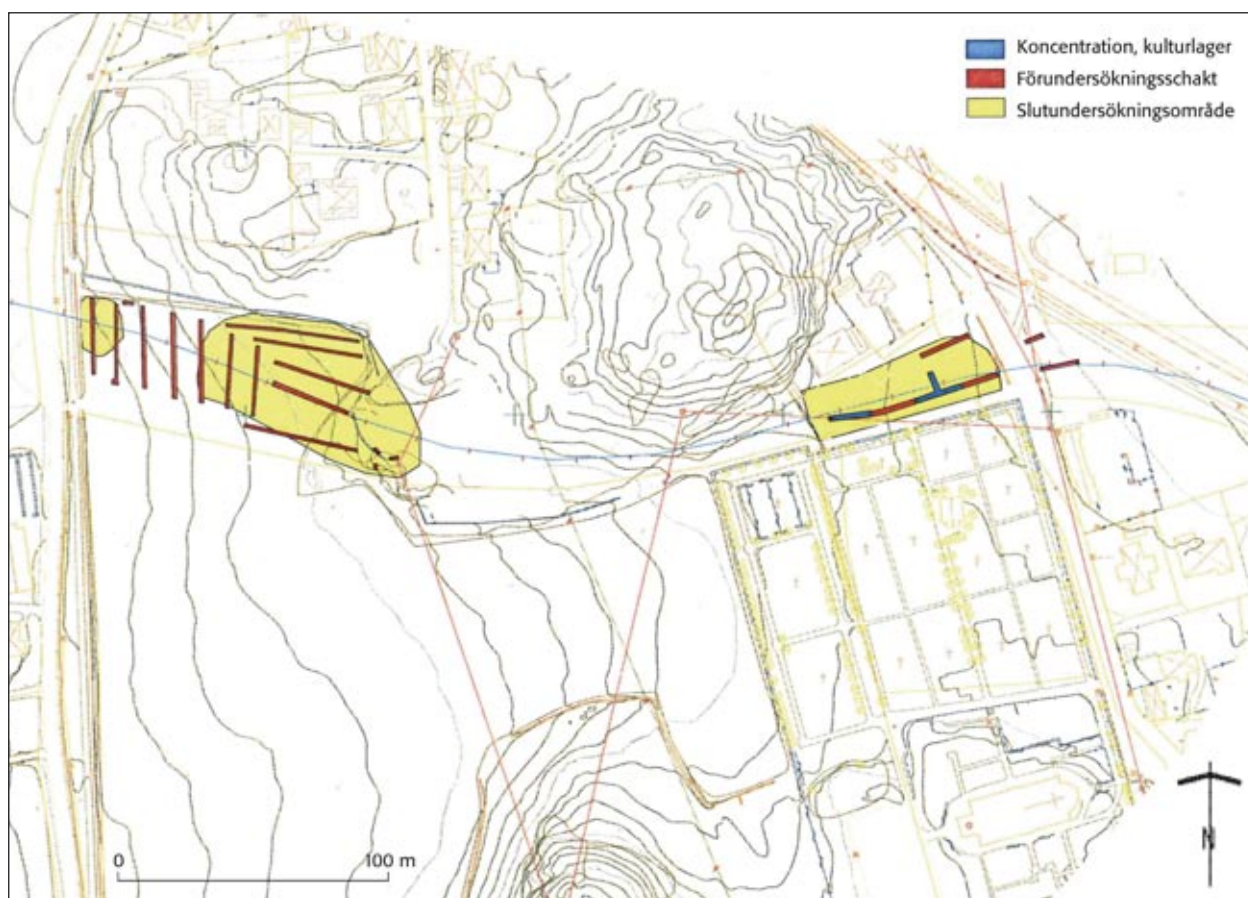

Fig. 11. Schaktplan från förundersökningen.

Inom den nordöstra delen av Tölö 121 påträffades rikligt med slagen flinta både på och i matjordslagret såväl som inom en äldre markyta som dokumenterades i övergången mot alven. Anläggningar i form av gropar och enstaka stolphål påträffades längst i öster på en avsats invid bergspartiet. I vägområdets västra del fanns ett 0,05–0,1 meter tjockt kulturlager bevarat. I detta dokumenterades ett främst mesolitiskt flintmaterial i form av avslag, mikrospån och spån. Merparten av materialet var svallat och även enstaka brända flintavslag iaktogs över hela ytan. Avslag från tillverkning av yxor visar att det i materialet också fanns neolitiska särdrag. Enligt förundersökningens resultat har Tölö 121 en utbredning som sträckte sig upp i skogspartiet. I svackor och skrevor påträffades i ett område med berg i dagen ytterligare flintavslag. I bergsområdet påträffades både ett mesolitiskt och neolitiskt fyndmaterial. Bland annat fanns en kärnyxa, flera mikrokärnor, spån, olika typer av avslag samt ett rombiskt spån. I schakten 19–20 var jordmassorna alldeles tydligt mycket omrörda.

Omedelbart norr om den nuvarande kyrkogårdens norra mur påträffades fornlämning Tölö 212 (schakt 17–18). Inom ytan dokumenterades ett kulturlager med 0,1–0,25 meters tjocklek. Lagret innehöll keramik, slagen flinta samt rikligt med kol och sot. Anläggningar påträffades i västra delen av förundersökningsschaktet. Bland dessa avtecknade sig två tydligt kistformiga nedgrävningar för gravar samt ett antal stolphål. I matjorden fanns mänskliga kvarlevor. Bland annat togs ryggkotor samt ett lårben till vara. Övrigt material i matjorden var tegel från den äldre kyrkobyggnaden, porslin samt diverse fragment av metallföremål. Materialet var till största omfattningen recent och påträffades i den östra delen av undersökningsområdet. De mänskliga kvarlevorna, som endast fanns i den östra delen av schaktet, tolkades som utkast från kyrkogården i historisk tid. Fornlämningens utbredning kunde inte klarläggas inom det område som vägprojektet tar i anspråk. Tölö 212 återfinns både söder och norr om för- och slutundersökningsområdet.

Slutundersökningen

Mål och metod

Slutundersökningen av fornlämning Tölö 121 och Tölö 212 ägde rum under höstperioden oktober till december år 2005. Vädersituationen var problematisk under hösten. Långa perioder av frost och tjäle gjorde att arbetet då och då fick avbrytas. Dokumentationen fördröjdes och utgrävningen kunde därför avslutas först i mitten av december månad. Tjälen var ett stort hinder för dokumentation såväl som för provtagning och insamling av makroprover.

Syftet med slutundersökningen inom Tölö 121 var att bestämma den vid förundersökningen påträffade forntida bebyggelsens ålder och organisation. En frågeställning var att klargöra det kronologiska sambandet mellan det rikliga materialet i flinta och de påträffade anläggningarna. Som skulle visa sig saknades det sådana samband.

Syftet med slutundersökningen inom Tölö 212 var att dokumentera och datera de bebyggelseämningar och gravar som påträffats i samband med förundersökningen. En central målsättning var att försöka finna och dokumentera spår av en äldsta kyrka på platsen – en föregångare till den medeltida tegelkyrka som revs under 1800-talet. Någon föreställning om att denna skulle utgöra rester av en i trä utförd stavkonstruktion presenterades dock ej i undersökningsplanen. Att en sådan skulle påträffas verkade, trots det för ändamålet mycket lämpliga läget, inte sannolikt. Inga andra grundplaner till stavkyrkokonstruktioner har tidigare påträffats i Västsverige. De i samband med förundersökningen påträffade stolphålen tolkades därför även i slutundersökningens inledningsskede som rester av ”profan” bebyggelse från medeltid och historisk tid. Eftersom det även påträffats människoben i samband

Fig. 12. Arbetsbild från undersökningen i Tölö 212. Foto: Jörgen Streiffert.

med förundersökningen var också en målsättning att utreda om det på platsen för medeltidskyrkan funnits en förkristen begravningsplats. Flinta från mesolitisk såväl som neolitisk tid fanns inom hela undersökningsområdet. Som en följd av detta blev målsättningen också att dokumentera om det i miljön fanns bosättningslämningar från dessa perioder.

I arkeologisk metodisk mening ställde undersökningarna av Tölö 121 och 212 helt olika krav. Tölö 121 var en i metodisk mening mycket okomplicerad miljö. Matjordslagret kunde enkelt avlägsnas lager för lager ned till alven med hjälp av grävmaskin. Matjorden undersöktes ställvis och anläggningar som påträffades i alven mättes in och dokumenterades med hjälp av totalstation. I allmänhet undersöktes hälften av anläggningarna sedan för hand. Profiler ritades och i den mån det var meningsfullt insamlades makroprover ur stolphål.

Lämningarna som påträffades inom fornlämning Tölö 212 var mycket mer komplicerade att både undersöka och dokumentera. Undersökningsytan var både fysiskt stratigrafiskt såväl som kulturhistoriskt kronologiskt mycket sammansatt. Det forntida såväl som historiska bruket av det undersökta området härrör från en mycket utsträckt tidsperiod. I det begränsade schaktet rymdes en översandad mesolitisk boplats, förhistoriska bebyggelsepår, planen av en kyrkokonstruktion från tidig medeltid och flera gravar. Till detta skall läggas att ytan använts flitigt under yngre historisk tid. Flera profana byggnader har uppförts på platsen. Spår efter många perioder fanns i schaktet, och anläggningar från olika kronologiska skeden överlagrades varandra.

Metodiskt påbörjades undersökningen genom att hela ytan banades av med hjälp av maskin ned till ett djup av cirka 0,2 meter. Syftet var att på så vis skapa en överblick och kunna mäta in och successivt undersöka de anläggningar som påträffades. Inom Tölö 212 gjordes därför schaktningar i flera omgångar. Ploglagret banades dock helt av med maskin förutom i området där nedgrävningar för gravar dokumenterats i samband med förundersökningen. Alla anläggningar mättes in med totalstation och undersöktes till sin helhet. I västra delen av schaktet upptäcktes ett lerlager. Initialt tolkades detta som rester av ett golv. Ganska snart kunde det dock konstateras att det vid något tillfälle i historisk tid gjorts en hela 2,5 meter djup nedgrävning rakt ned i den styva leran. I samband med nedgrävningen hade fyllnadsmassorna lagts upp kring gropen och successivt bildat ett kompakt och golvliknande lerlager. Troligen har nedgrävningen gjorts under 1700-talet i samband med att en ladugårdsbyggnad uppförts. Syftet har antagligen varit att få upp lera som kunde användas i byggnadsarbetet. I lerlagret påträffades bland annat några åldriga kapsyler samt annat material från historisk tid.

Parallellt med avbaningen gjordes avsökningar med metalldetektor. Detta gav dock magert resultat. En järnnit påträffades på den plats där avtrycket av den helt bortodlade skeppssättningen (A7) dokumenterades. Några oidentifierbara järnfragment fanns också inom den rektangulära stenpackningen (A8).

Fig. 13. Schaktplan över Tölö 121. (Se också bilaga 7, s. 86–87.)

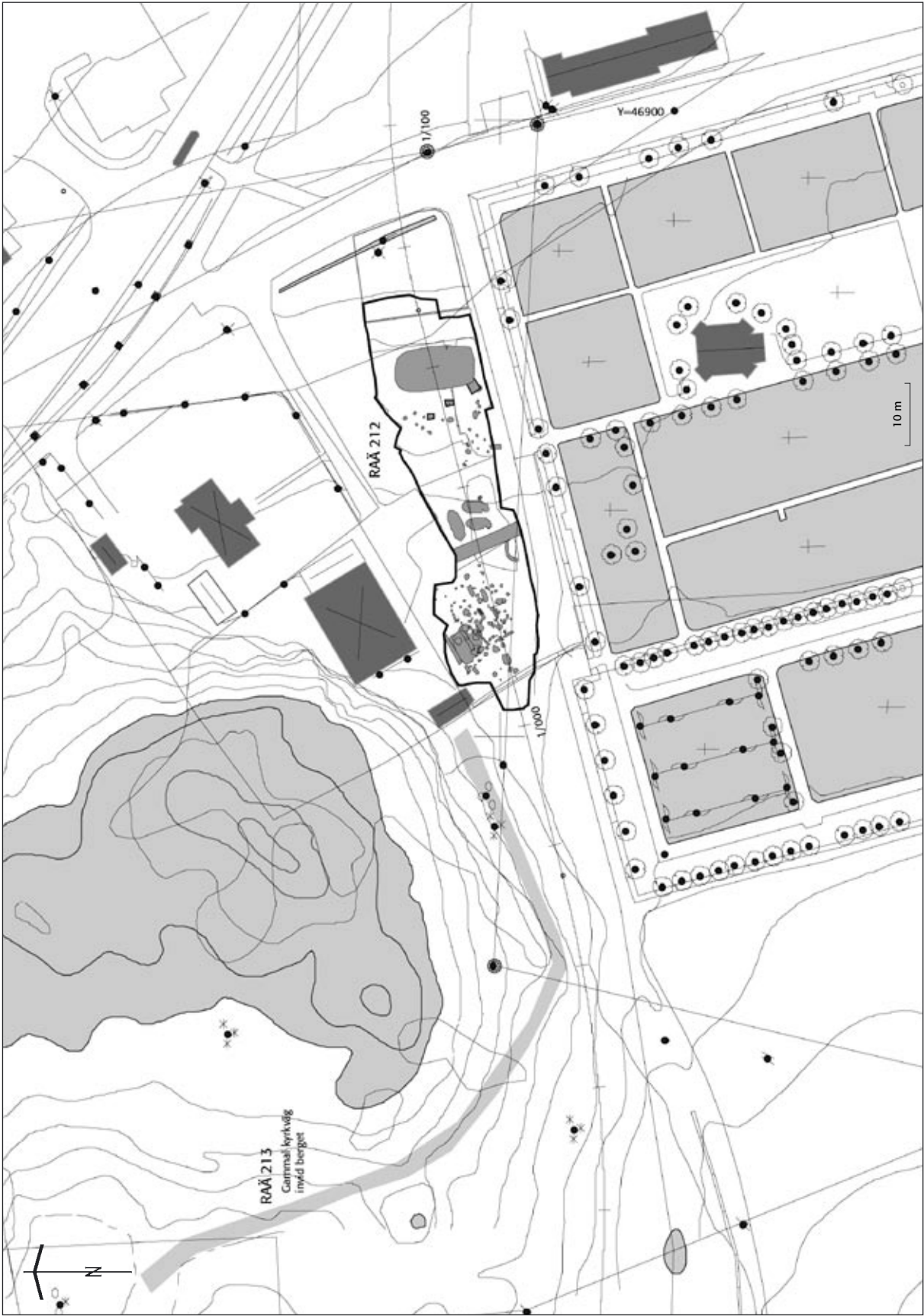

Fig. 14. Schaktplan över Tölö 212. (Se också bilaga 7, s. 88.)

Resultat Tölö 121

Mesolitiska och neolitiska fynd

Inga hus eller hyddkonstruktioner från någon av stenålderns olika perioder påträffades under det cirka 0,25–0,4 meter tjocka matjordstäckes som fanns inom undersökningsområdet. De anläggningar som fanns bevarade, några härdar samt ett mycket tunt kulturlager, återfanns i den östligaste och mer höglänta delen av undersökningsschaktet. Härdarna i bergsområdet var däremot så urlakade att inget kol fanns kvar i dem. Längst upp i området påträffades närmast berget ett mörkt och tunt lager som innehöll rikligt med mesolitisk flinta. Lagret kan möjligen vara bevarat in situ. Sannolikt är det här längst upp på berget man vid något tillfälle uppehållit sig. Lika sannolikt är att det bland annat är härifrån som det mesolitiska artefaktmaterialet helt naturligt kommit att spridas över ytan med vattnets hjälp. Något som också röjer att man uppehållit sig just på bergets krön och dess västsida är de koncentrationer av avslag från redskapstillverkning som påträffades dels i bergsskrevor och dels i det tunna lager som nämndes ovan. Dessa avslagskoncentrationer har inte spolats iväg av den enkla anledningen att vattnet inte nått denna höga nivå under de äldre perioderna.

Ett stort antal artefakter och avslag låg däremot i matjorden. Materialet påträffades inom hela området även om den generella bilden var att största andelen flinta fanns upp mot berget, det vill säga i den östra och mer höglänta delen av schaktet.

Som redan omtalats var en stor andel av det mesolitiska flintmaterial som fanns i matjorden svallat. Mycket talar för att dessa svallade flintor över tid vattentransporterats ut över ytan och avsatts mot den allt grundare vikens botten. De kan vid olika tillfällen ha spolats ut över ytan med vattnets hjälp och kommer ursprungligen ifrån boplatser som legat betydligt högre upp i terrängen. Förutom det tunna mesolitiska lagret längst upp i berget, så är det istället inom den högre belägna undersökningsytan inom Tölö 212 som vi finner tecken på längre vistelser i området under stenåldern. De undersökta ytorna inom Tölö 121 och Tölö 212 är mycket närbelägna och givetvis har man använt hela området på och kring berget under dessa perioder.

Inom Tölö 212 dokumenterades i första hand två anläggningsstrukturer som är av intresse också för förståelsen av det omfattande materialet av flinta inom Tölö 121. Centralt i schaktet och bara några meter norr om norra kyrkogårdsmuren dokumenterades rester av en mindre hyddkonstruktion (A13). Inte långt från denna fanns också en härd (A200575). Givetvis skall fynden från båda undersökningsområden betraktas i ett sammanhang. Man kan notera att det av figur 5 framgår att området vid Tölö 212 för 9800–7200 år sedan och från 5900 och framåt var beläget på en liten ö strax väster om fastlandet. Fasen 9800–7200 år sedan var översandad på Tölö 212. Av samma figur framgår också att området inom Tölö 121 då till delar utgjorde havsbotten eller låglänta sluttningsområden ned mot havsviken.

Flinttekniken vittnar om att ”aktivitet” ägt rum inom Tölö 121 under både mesolitikum och neolitikum. Flintmaterialet är varierat till sin sammansättning i både typologisk såväl som kronologisk mening. Sammanlagt tillvaratogs 938 avslag varav 13 har retusch. Bland de 118 spån som insamlades var 25 ryggsån och två spån hade tydliga retuscher. Sammanlagt tillvaratogs 31 kärnor. Bland dessa fanns 3 plattformskärnor och en mikrospånkärna. Bland

redskapen kan sju skrapor varav en spånkrapa, en kärnyxa, en stickel, en yxe, en dolkegg och en spånspets med tånge nämnas. Fyndet av 1 rombisk mikrolit och en lancettmikrolit vittnar om mesolitisk redskapstillverkning. Redskapen påträffades spridda över hela ytan men de flesta kärnorna var belägna i bergsområdet. Inte i något exempel kunde ett redskap knytas till någon anläggning eller kulturlager.

Bebyggelseämningar från brons- och järnålder

Om det påträffade fyndmaterialet inom Tölö 121 var av stenålderskaraktär så härrörde i princip alla påträffade anläggningar istället från brons- och järnåldern. I eller i anslutning till dessa gjordes däremot nästan inga som helst artefaktfynd. Framst påträffades mer eller mindre välbevarade avtryck av långhus från dessa perioder. Dessa har på traditionellt vis haft en treskeppig grundplan. Jörgen Streiffert menar att långhusavtrycken kan dateras utifrån typologiska drag. Alldeles klart hörde samtliga fem hus hemma i brons- och järnålderns kulturhistoriska sammanhang. De påträffades belägna på en nivå av 6–10 meter över havet. Även genom strandlinjens förskjutning får vi viss vägledning om långhusens ålder. De som varit lägst belägna bör enligt de nivåkurvor för havsnivåns förändring som finns tillgängliga snarare dateras till äldre järnåldern än till någon del av bronsåldern. Husen A2 och A3 var belägna på en nivå av endast sex meter över havet. Typologiskt sett menar Jörgen Streiffert att dessa hör till perioden yngre bronsålder och/eller äldsta

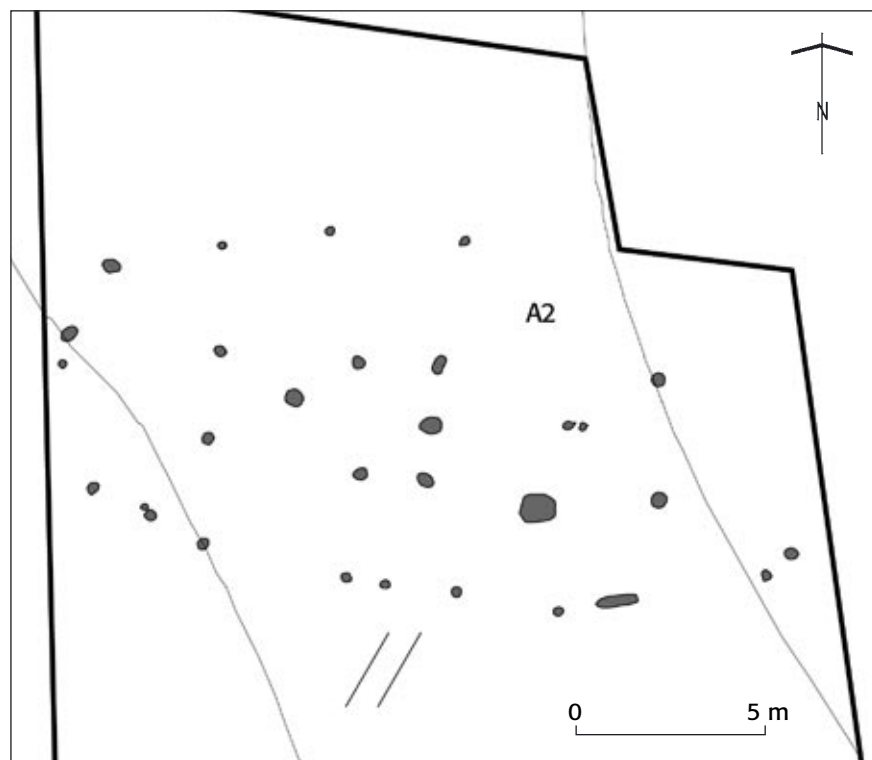

Fig. 15. Plan över A2, huslämning, Tölö 121. Skala 1:200.

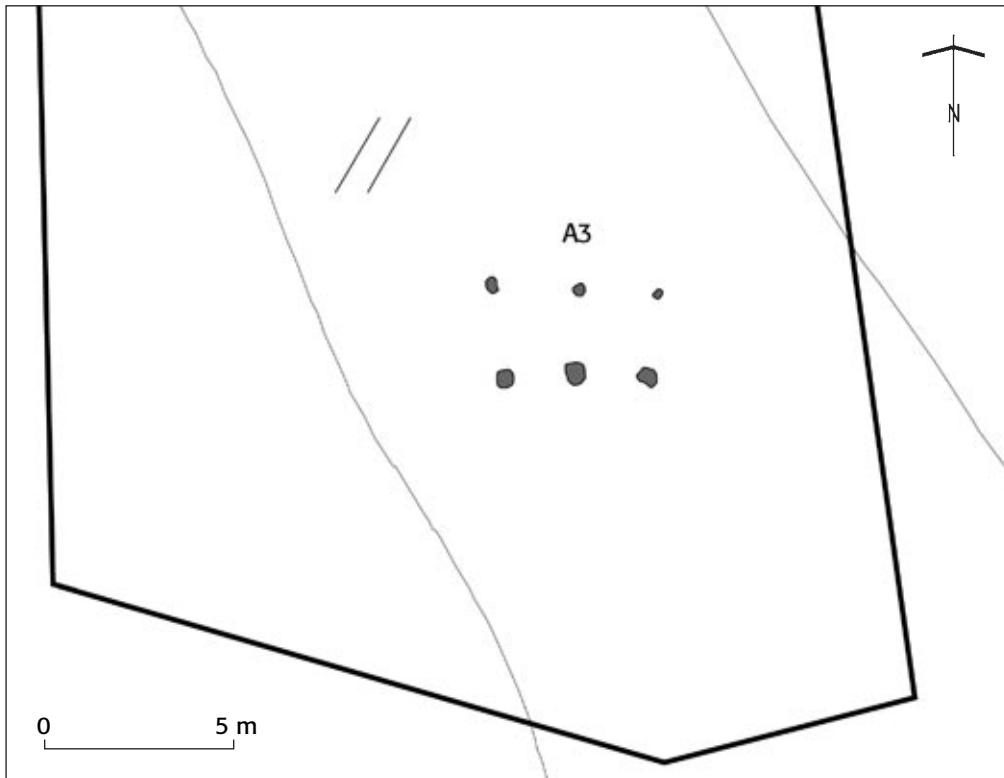

Fig. 16. Plan över A3, huslämning, Tölö 121. Skala 1:200.

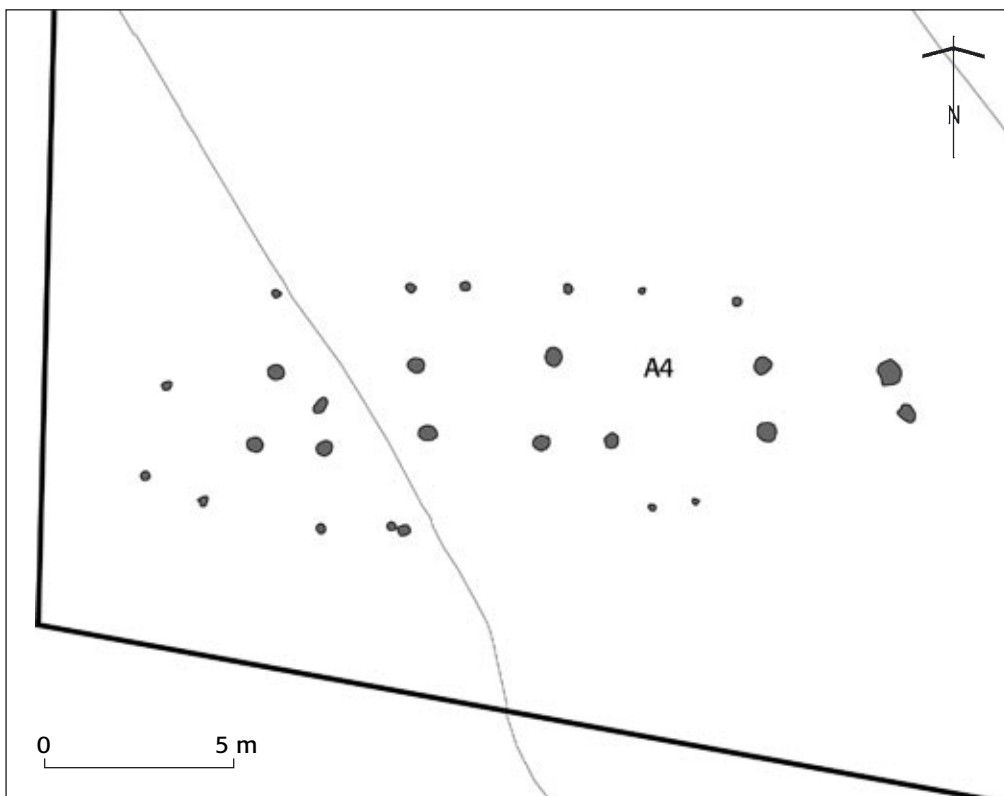

Fig. 17. Plan över A4, huslämning, Tölö 121. Skala 1:200.

järnålder. Att döma av strandlinjens utbredning under dessa perioder är det sannolikt att husen kunnat uppföras på platsen först under senare delen av äldre järnålder, det vill säga under perioden mellan år 1 och 500 e.Kr. (Påsse 1986:87).

Sammanlagt dokumenterades och undersöktes 200 stolphål, fyra gropar, fem härdar samt 22 mer oformliga nedgrävningar vid slutundersökningen inom Tölö 121. Eftersom bopplatsen låg i en sluttning ned mot den under dessa perioder betydligt vidare Kungsbackaån har området periodvis varit vattensjukt. De makroprover som insamlades från husen uppvisade magert innehåll.

Längst i väster och invid ån låg A2. Planen visar att A2 varit ett cirka 20 meter långt och åtta meter brett långhus som varit orienterat i öst-västlig riktning. Avståndet mellan de takbärande stolphålen var i allmänhet 2,5 meter. I den västra delen av huset påträffades en härdrest. Inget kol fanns bevarat i denna. Husets ytterväggar har varit något konvext formade. A2 kan typologiskt dateras till perioden yngre bronsålder/äldre järnålder. Som påpekats ovan var A2 och A3 belägna på en nivå av bara sex meter över havet, vilket antyder att husen snarare bör höra till den senare delen av perioden än till ett bronsålderssammanhang. A3 låg endast fem meter söder om det större huset A2, och utgjordes av spåren av en byggnad som tolkats som rester av ett uthus/förråd. Byggnaden har varit orienterad i öst - västlig riktning.

Tjugo meter sydöst om A2 och A3, påträffades A4. Huset har varit beläget på en nivå av 8 meter över havet, haft en treskeppig konstruktion och legat orienterat i öst-västlig längdriktning. Det har varit cirka 22 meter långt och 8 meter brett. Liksom i hus A2, dokumenterades en härd i den västra delen av byggnadsresten. Makroprover insamlades från stolphålen i hus A4. De tre husen A2–A4 har alla varit belägna i slänten ned mot ån och dess vattensjuka omland.

Anläggningarna 5 och 6 var avtryck av två mindre huskonstruktioner som varit belägna i sandig mark direkt väster om berget på en nivå av 10 meter över havet. Byggnaderna har båda varit treskeppiga, cirka 10 meter långa

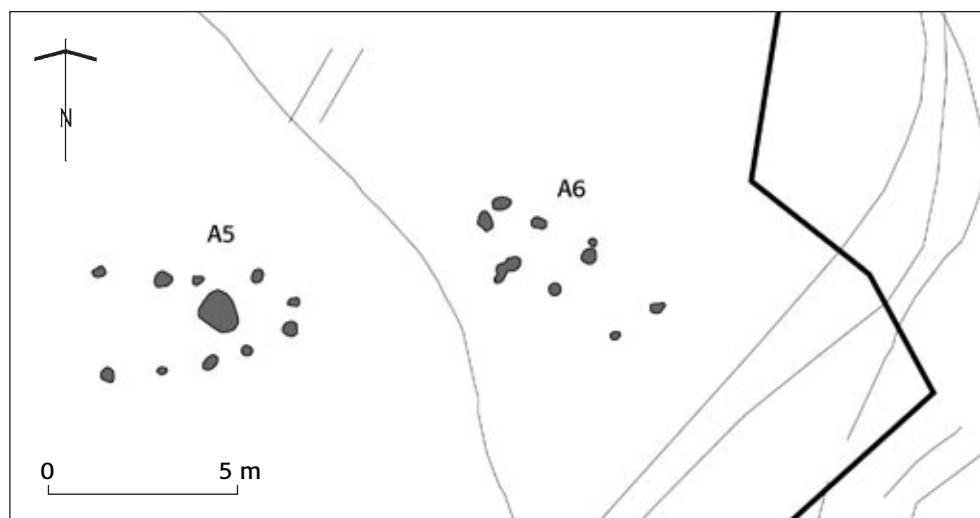

Fig. 18. Plan över A5 och A6, huslämningar, Tölö 121. Skala 1:200.

och endast fyra meter breda. Huset A5 var orienterat i öst-västlig riktning medan A6 var orienterat i nord-syd. Byggnaderna hör typologiskt till perioden yngre brons- eller äldre järnålder.

Längst i öster påträffades in mot berget något som bäst kan beskrivas som ett gytter av stolphål. Att det funnits flera byggnader på platsen under perioderna brons- och järnålder är därmed klarlagt. Hur dessa varit utformade, eller vilken del av den längre perioden de härrör ifrån kan däremot inte säkerställas utifrån vare sig fynd eller planer. Boplatslämningarna begränsades inte av undersökningsschaktets utbredning utan fortsatte utanför det område som tagits i anspråk för vägprojektet. Det är alltså möjligt att norr om exploateringsområdet finns fler lämningar av förhistoriska huskonstruktioner.

Resultat Tölö 212

Introduktion

Området kring Tölö kyrka och kyrkogård har av naturliga skäl kommit att nyttjas mycket hårt under både förhistorisk och historisk tid. Ur förhistorisk synvinkel har området kring nuvarande kyrkan med sin sandiga markgrund och höglänta position, som dessutom legat i skydd från nordanvinden av berget, i alla tider utgjort ett utmärkt livsrum för människan. Att så har varit fallet blir också tydligt av de arkeologiska lämningar som dokumenterades i undersökningsschaktet. Dessa var mycket sammansatta i både kronologisk såväl som funktionell mening. Såväl bebyggelserester som gravar påträffades.

Men det som i första hand gör undersökningsresultaten mycket speciella är att grundplanen till en stavkyrkokonstruktion dokumenterades utanför den norra kyrkogårdsmuren. Byggnaden hade förankrats i marken med kraftiga jordgrävda stolpar och syllstöd. I anslutning till denna fanns också gravar från samma period. Fem tidigkristna gravar dokumenterades. Trärester från en av kistorna har ¹⁴C-daterats till perioden 1050–1260 e.Kr.

Cirka 25 meter öster om stavkyrkan fanns spår av en cirka 16 meter lång och helt avlägsnad skeppssättning. Endast platsen för de stenar som ingått i monumentet kunde dokumenteras. Inga gravar påträffades i anslutning till spåren av monumentet. Sannolikt har monumentet funnits på plats under vikingatiden (jfr Elfstrand 1998, Artelius 1999 och 2000). Strax öster om platsen för skeppssättningsmonumentet var en rektangulärt formad stenpackning som möjligen skall tolkas som spåren av en husgrund eller ett stort stenfundament. I den kulturjord som täckte stenpackningen fanns bland annat keramik som bör dateras till vikingatid eller tidig medeltid. Det är alltså rimligt att anta att denna byggnad eller detta fundament samt skeppssättningen funnits på platsen samtidigt. Under stenpackningen påträffades i sin tur ett sandigt lager som innehöll flera stolphål. Den naturvetenskapliga analysen av kol från ett av dessa visar däremot att dessa härrör från en byggnad som varit i bruk under bronsåldern.

Sammantaget visar lämningarna som dokumenterades att miljön på åsen i princip ”alltid” använts av människan. En tydlig indikation på detta är att det i området där grundplanen efter en stavkyrka dokumenterades på ytterligare en meters djup fanns kraftigt översandade spår av en mesolitisk bosättning. Om miljön har varit ”trång” under förhistorisk tid har anledningen till detta

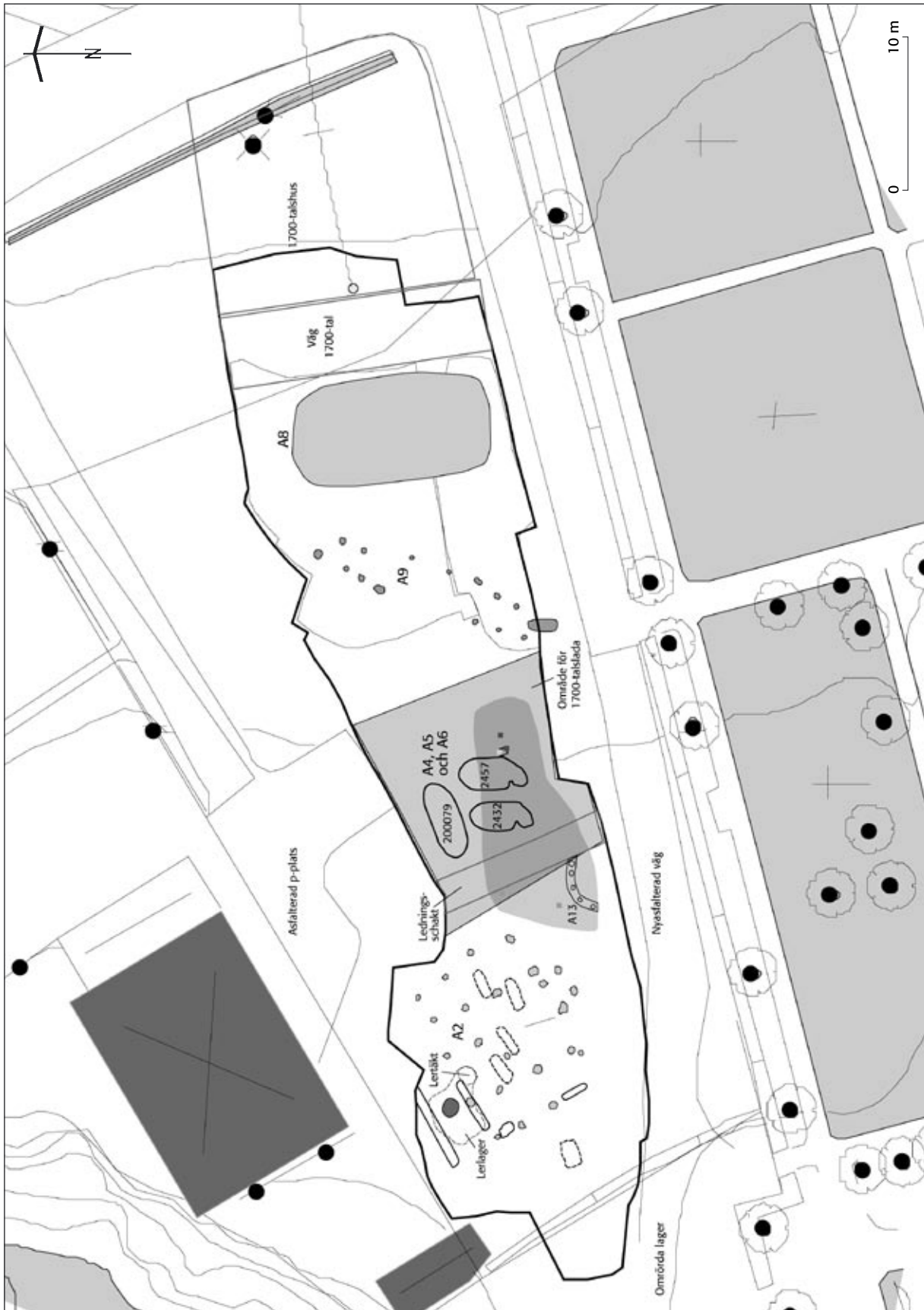

Fig. 19. Schaktplan över delar av undersökningsområdet inom fornlämning Tölö 212. Planen visar hur intensivt miljön brukats.

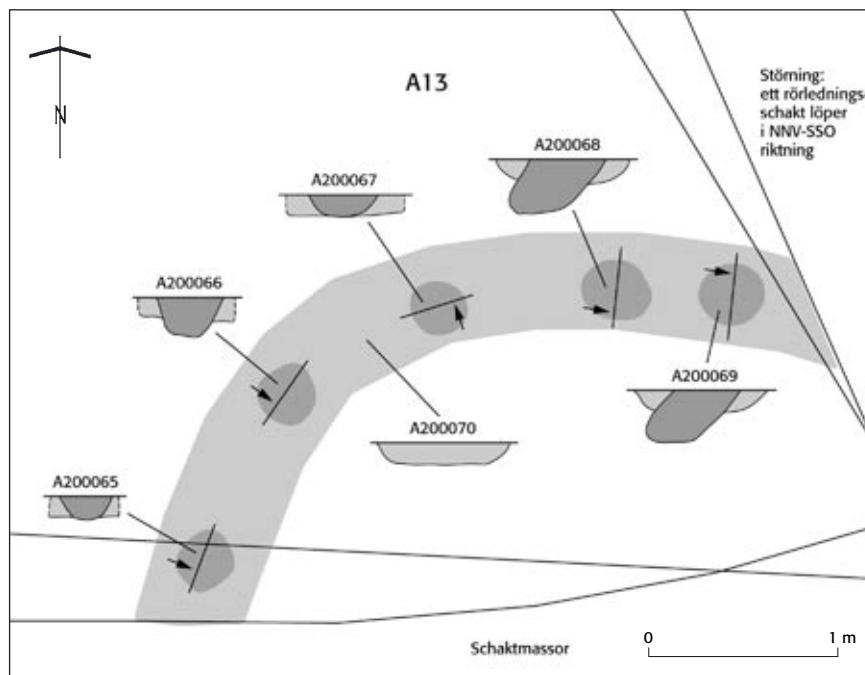
som redan nämnts rimligen haft sina orsaker i naturlandskapets fina förutsättningar för bosättning. I takt med att platsen också kommit att få en mer central administrativ roll i socknen och regionen har denna ”trängsel” också haft andra och mer ekonomiska och politiska orsaker. Vi vet från andra delar av Sydsandinavien att det på platser som var av central vikt för samhällets gemensamma politiska och ekonomiska intressen uppfördes större skeppsättningar. Vi har bland annat flera exempel på detta från det vikingatida danska området under vikingatid, dit ju även Nordhalland då hörde. Vi vet också att dessa platser i samband med kristendomens införande kom att utvecklas till kyrkplatser.

Från den historiska tiden har vi skriftliga uppgifter som också får oss att förstå hur trång miljön varit under 1700-talet. Av uppgifterna framgår att marken norr om den medeltida tegelkyrkan var åtråvärd. I ett sockenprotokoll från 1700-talet uttrycker den dåvarande biskopen i Halland sin oro över att en ladugård hade kommit att uppföras på en visserligen ur bruk tagen, men ändå gammal del av kyrkogården. Ladugården hade uppförts av en bonde vid namn Bengt Bult och uppförandet av ladugården skulle idag definitivt ha klassats som ett så kallat ”svartbygge”. Samtidigt ger oss sockenprotokollet information som är väsentlig för vår förståelse av vad som hänt inom den del av fornlämning Tölö 212 som nu kom att exploateras och undersökas. Undersökningssytan har i tidig historisk tid använts som kyrkogård. Av informationen i protokollet framgår dock att denna del av kyrkogårdsmiljön vid mitten av 1700-talet sedan århundraden tagits ur bruk för begravingar. Utgrävningen berört sådana mycket åldriga delar av kyrkogården som fanns invid medeltidskyrkan. Men även dessa medeltida gravar bör ligga ett stycke söder om den nu undersökta ytan. Uppgifterna i protokollet förklarar också varför området kommit att störas i sen tid. Bengt Bults ”svartbygge” från 1700-talet har redan nämnts och detta avtecknade sig alldeles tydligt mitt i undersökningsschaktet. Nämnts har också den stora lergrop som grävdes under denna period. Under ”svartbygget” från 1700-talet påträffades tre avlånga gropar. Dessa påminner till viss del om rester av grophus, men funktionen är oklar. Om dessa anläggningar är spåren av grophus bör de i så fall snarare tillhöra en fas som föregår anläggandet av stavkyrkan. Det är knappast troligt att grophus funnits direkt utanför kyrkväggen. Som redan nämnts påträffades även en överlagrad mellanmesolitisk boplats ytterligare en meter ned i den ljusa sanden.

Översandad Sandarnaboplats

På en nivå av 15 och en halv meter över havet påträffades spåren av en mesolitisk bosättning. Lämningarnas läge framgår av figur 14 och 19. I ett grusskikt som innehöll rikligt med slagen flinta dokumenterades delar av en hyddbotten och en härd. I en i ytan till formen rundad ränna påträffades fem stolphål. Tolkningen av rännan som spår av en hydda bygger främst på stolparnas placering i rännan. Att döma av stolphålens ringa diameter har det knappast rört sig om några längre och kraftiga stolpar (se fig. 20). Stolphålens lutning antyder att stolparna snedstälts när de grävts ned i den grunda rännan så att de kunnat sammanfogas över mitten av en hyddkonstruktion. I ett gruslager invid rännan med stolphålen påträffades rikligt med flinta men också avslag

Fig. 20. Plan och profiler över A13, hyddlämning, Tölö 212. Skala 1:40.

och en skrapa i kvarts. Teknologin daterar materialet till mellanmesolitikum. Både äldre och yngre Sandarnakultur finns representerat i materialet på bo-platsen. Den påträffade härden har ^{14}C -daterats till 7905 ± 60 BP. Kalibrerat visar värdet med 95 procents sannolikhet att härden härrör från en tidsperiod 7000–6600 år f.Kr. Vid denna tid var Tölöåsen som redan påpekats en liten ö i en skyddad inre skärgård.

Översandningen av lokalen kan ha skett ganska fort. Fynden talar för att så är fallet. Flintartefakterna i lagret var patinerade men inte svallade. Bland flintmaterialet kan nämnas 1 plattformskärna för mikrospån, 2 plattformskärnor för spån, 4 knackstenar, 1 stickel, skrapor, retuscherade och oretuscherade spån av olika slag och stora mängder avslag, splitter och avfall. Ett stort antal av artefakterna påträffades i direkt anslutning till platsen för hyddresten, vilket antyder att det är just här man arbetat med materialet.

Lämningar från neolitikum och bronsålder

Från cirka år 3200 f.Kr. har strandlinjen, från ett läge 12 meter över dagens, successivt sänkt sig ned till den nuvarande nivån. Inom Tölö 212 påträffades ett tiotal redskap som visar att området också använts i neolitisk tid. Bland dessa var tre pilspetsar, del av mejsel, två fragment av slipade yxor, 1 skära samt några skrapor. Inga neolitiska artefakter påträffades i anläggningar. En enda härd, A200040, har ^{14}C -daterats till perioden senneolitikum till äldre bronsålder. Från en kokgrop (A200046), två härdar (A859 och A2503) och ett stolphål finns ^{14}C -dateringar till mellersta bronsåldern. Däremot påträffades inga spår av huskonstruktioner från denna period inom Tölö 212. Detta kan delvis förklaras av att ytan återkommande exploaterats under följande

perioder. Husen från bronsålder kan också återfinnas utanför exploateringsområdet. Vi vet också att byggnader från perioden fanns längre ned i slutningen, inom de undersökta delarna av Tölö 121.

Bebyggelse lämningar från äldre till yngre järnålder

I det område uppe på platån där grundplanen till en stavkyrka och ett långhus från yngre järnåldern dokumenterades, det vill säga invid nuvarande kyrkogården och i sydvästra delen av undersökningsschaktet, fanns också fragmentariska spår av flera byggnader från järnåldern. Dessa avtecknade sig i form av en mängd stolphål som stratigrafiskt sett var belägna under avtrycket av

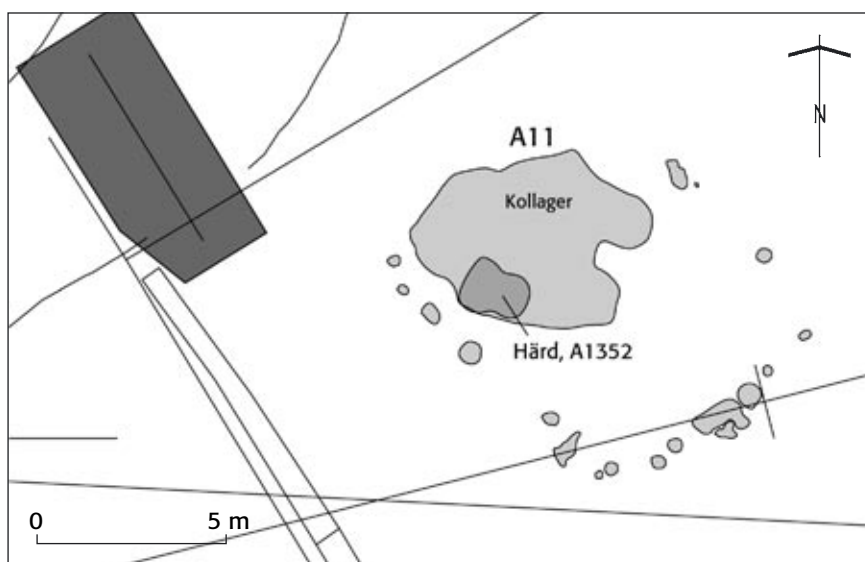
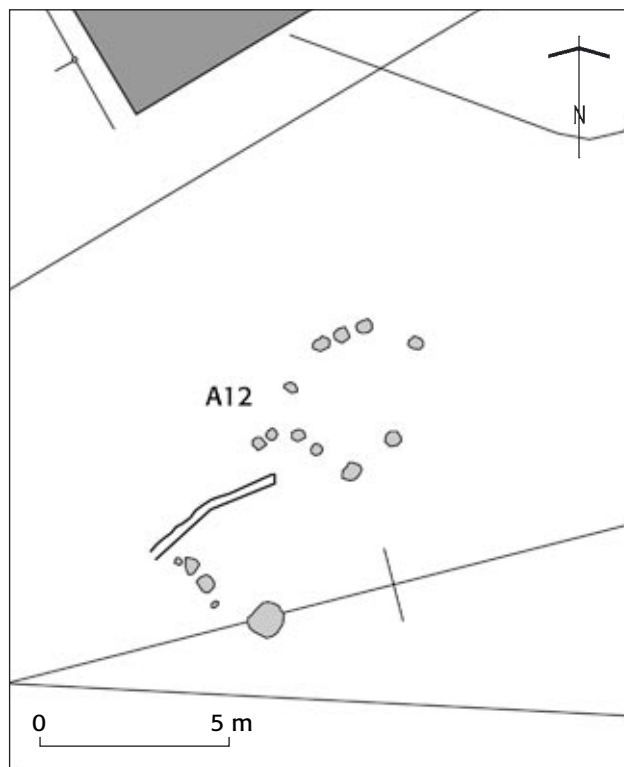

Fig. 21. Plan över A11, huslämning, Tölö 212. Kollageret är daterat till 400 e.Kr. Skala 1:200.

Fig. 22. Detalj i profilen över A11, huslämning, Tölö 212. A11 överlagrades av en stenfylld ränna (A200049). Stenpackningen har fungerat som stöd för en av syllarna till kyrkan. Foto: Christina Rosén.

Fig. 23. Plan över det fragmentariskt bevarade huset A12, Tölö 212. Skala 1:200.

kyrkan och det vikingatida långhuset. De bör därför höra till en äldre fas av järnåldern. Att de stratigrafiska förhållandena avspeglar ett konkret kronologiskt förhållande understöds också av en ¹⁴C-datering till 400-talet e.Kr. som härrör från en härd som var belägen i dessa undre lager. Bland de många stolphålen i området avtecknade sig delar av några identifierbara huskonstruktioner. Bland dessa fanns A11 som utgjorde en fragmentariskt bevarad grundplan till ett långhus som uppförts i öst-västlig längdriktning.

Lämningarna från de äldre delarna av järnåldern låter sig inte tydligare systematiseras i arkeologisk mening. Det kan inte avgöras om det på platsen funnits någon bebyggelse under den äldsta fasen av perioden – den förromerska järnåldern. Vi vet däremot att det från och med övergångsfasen till den yngre järnåldern funnits bebyggelse i omedelbar anslutning till den nutida kyrkplatsen. Uppgifterna är av intresse eftersom de sannolikt visar att den bebyggelse som i vikingatid leder till uppförandet av skeppssättningen och sedermera även till uppförandet av den tidiga kyrkan har ett ursprung som sannolikt kan sökas i de omfattande samhällsförändringar som ägde rum under den yngre romerska järnåldern (Artelius 2000, Lundqvist 2001).

Långhus från yngre järnålder?

I direkt anslutning till den yta där stavkyrkan (A2) dokumenterades, uppe på platån, återfanns grundplanen till ett mindre treskeppigt långhus med öst-nordöstlig-västsydvästlig längdriktning (A3). Avståndet mellan stolparna var i längdriktningen cirka 4 meter (fig. 24). Avståndet mellan de yttersta stolphålen i den takbärande konstruktionen var knappt 13 meter vilket pekar mot

att huset i sin helhet varit cirka 15–16 meter långt. Huskonstruktionen har vilat på 8 stycken i par satta takbärande stolpar. Avståndet mellan stolparna i paren var dryga 2,5 meter vilket antyder att byggnaden haft en bredd av cirka 5 meter. Stolphålen var i allmänhet dryga halvmetern stora i diameter men endast kring 0,2 meter djupa. Inga rester av stolpar eller stenskoningar för sådana hade bevarats. Fyllningen i stolphålen utgjordes av mörkt brun och kraftigt humusinblandad sand. Inga fynd gjordes i stolphålen. Dateringen är därför oklar men sannolikt har huset funnits på platsen under vikingatid. Fragment av en likartad, men annorlunda orienterad huskonstruktion påträffades på platån (A12). Grundplanen var endast fragmentariskt bevarad (se fig. 23).

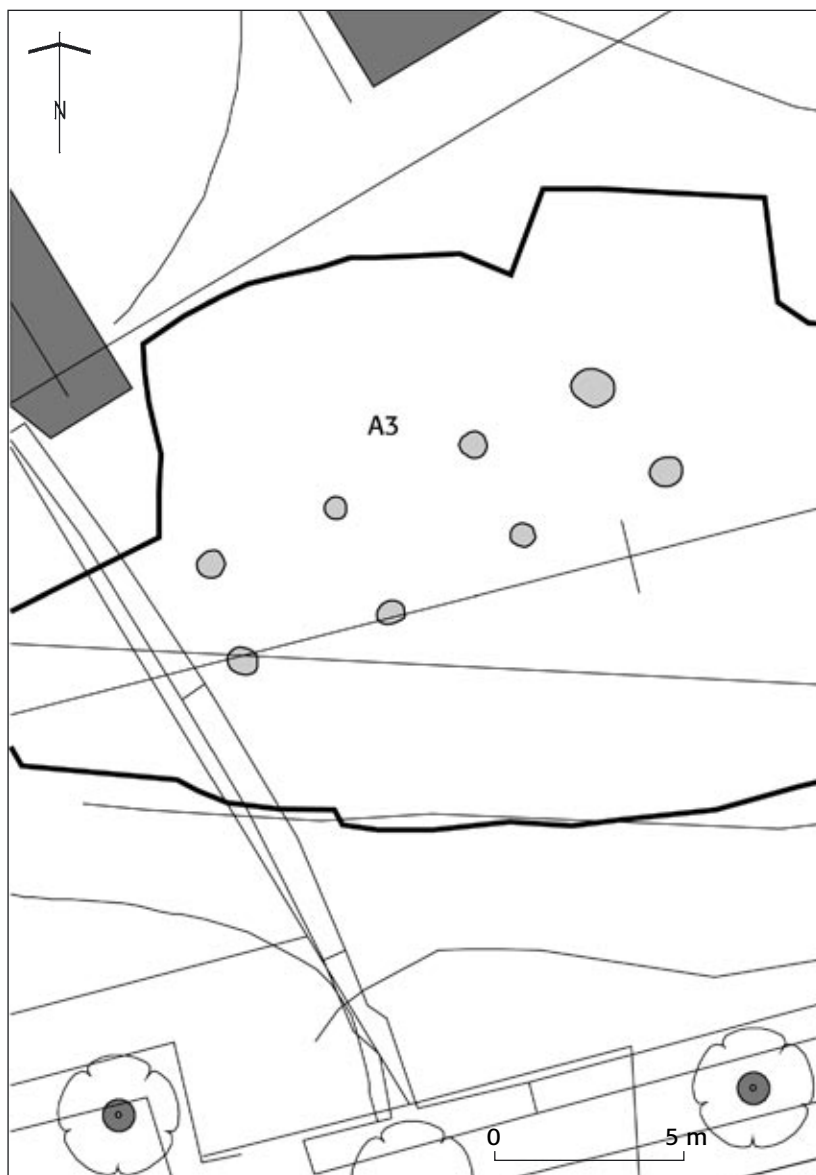

Fig. 24. Plan över långhus A3, Tölö 212. Skala 1:200.

Gropar med oklar funktion

Under resterna av den ladugård som Bengt Bult till biskopens förtret på 1700-talet uppförde på platsen för den äldre medeltida kyrkogården dokumenterades tre i ytan avlånga samt gropformade anläggningar (A2432, A2457, och A200079). Ovanpå dessa fanns recent material som sannolikt utgjorde rester av "svartbygget". Ytligt i en av groparna gjordes ett fynd av en mjölk-tand. Fyndet av en mjölk-tand antyder onekligen att det kan vara i gravens sammanhang som groparnas funktion skall spåras. Groparna hade också en "gravlik" form. Men samtidigt är strukturerna alltför stora. Den största gro-pen av de tre var nästan fem meter lång och storleken talar definitivt inte för att det rör sig om en gravnedgrävning. Men alldeles tydligt är att de tre gro-parna anlagts i ett sammanhang. Funktionen har sannolikt varit densamma för de tre anläggningarna. Sannolikt har de tre groparna också grävts ned i redan befintliga anläggningar. I botten av anläggningen 2457, den östligaste av de tre groparna, påträffades ett helt annorlunda lager. Formen på detta antyder att man när gropen grävts skadat en äldre anläggning, möjligen en grav (se profil, fig. 25).

Alla tre groparna hade i sina övre lager samma karakteristiska fyllning av brun sand, vilket utgjorde en klar skillnad gentemot den omgivande ljusare sanden. A2432 och A2457 var i ytan 2x4 meter stora och låg orienterade i nord-sydlig längdriktning. A2432 och A2457 var identiska och låg paral-lellt med varandra med de norra kortsidorna riktade mot A200079 södra långsida. A200079 var orienterad i öst-västlig riktning och något längre än A2432 och A2457. I ytan var den cirka 5x2 meter stor. Samtliga tre gropar var cirka halvmeter djupa och hade en plan botten.

I A2432 (södra delen) påträffades en mjölk-tand, men det är osäkert om denna skall knytas till anläggningen eller matjordslagret. Samtidigt är det rimligt att mjölk-tanden härrör från ett barn som gravlagts på platsen under medeltiden. Vi vet från sockenprotokollet att det som upprörde den gode bi-skopen var att Bult uppfört sin ladugård på den äldsta delen av kyrkogårds-miljön. Visserligen hade denna tagits ur bruk sedan länge – men platsen skulle ändå inte bebyggas med något så simpelt som en ladugård. Just uppgiften om att denna del av miljön sedan länge tagits ur bruk är intressant. En rim-lig tolkning är att dessa tre anläggningar kommit att bevaras just på grund av att ladugården uppförts ovanpå dem. Under ladugården har de skyddats. En andra rimlig tolkning kan därför vara att dessa tre – för att vara indivi-duella gravar alldeles för stora – avlånga gropar ändå är spår av aktiviteter som varit knutna till den medeltida kyrkomiljön.

Avtryck av en skeppssättning från yngre järnålder

Alldeles utanför den norra kyrkogårdsmuren och i den östra delen av under-sökningsområdet påträffades i undersökningens slutskede avtrycket av en skeppssättning (A7). Det enda som återstod av monumentet var avtrycken av de gropar där stenar en gång placerats. Sammantagna bildade groparna en tydligt spetsoval form. Sammanlagt påträffades 15 gropar som visar att monumentet varit cirka 16 meter långt och endast 4 meter brett. Monumentet har legat i en sydsydvästlig till nordnordöstlig längdriktning.

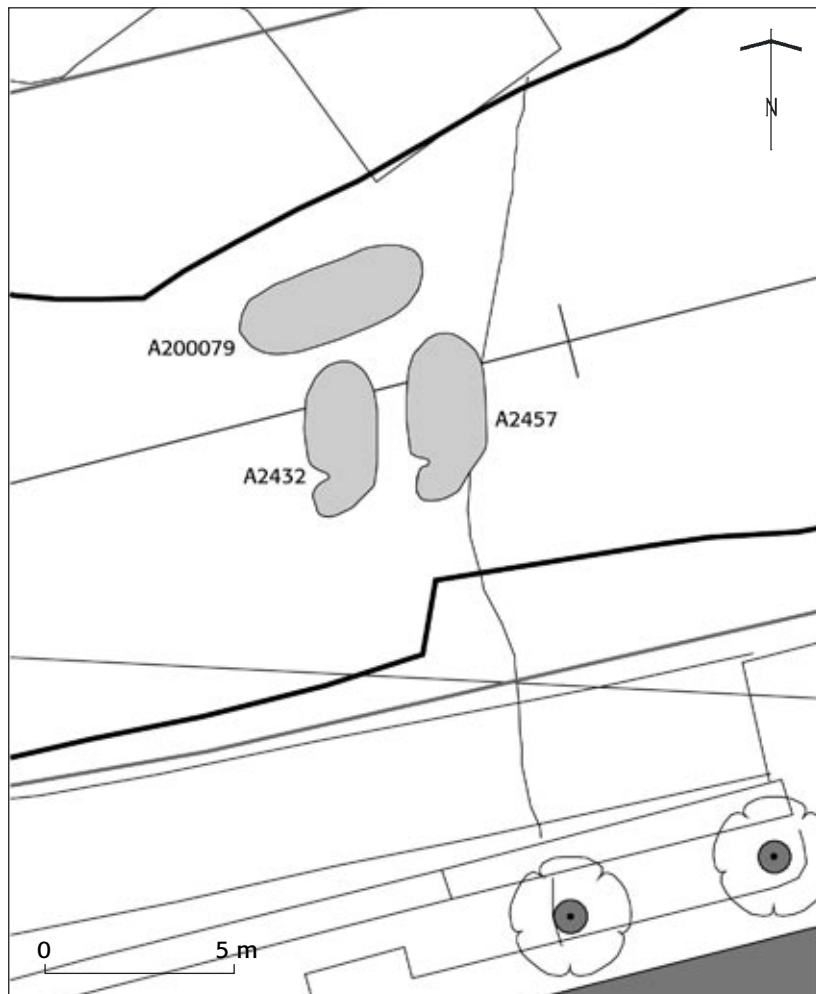

Fig. 25. Plan och profiler över de tre groparna A2432, A2457 och A200079, Tölö 212. Planen är i skala 1:200 och profilerna är ritade i skala 1:40.

Lagerbeskrivning, A2432

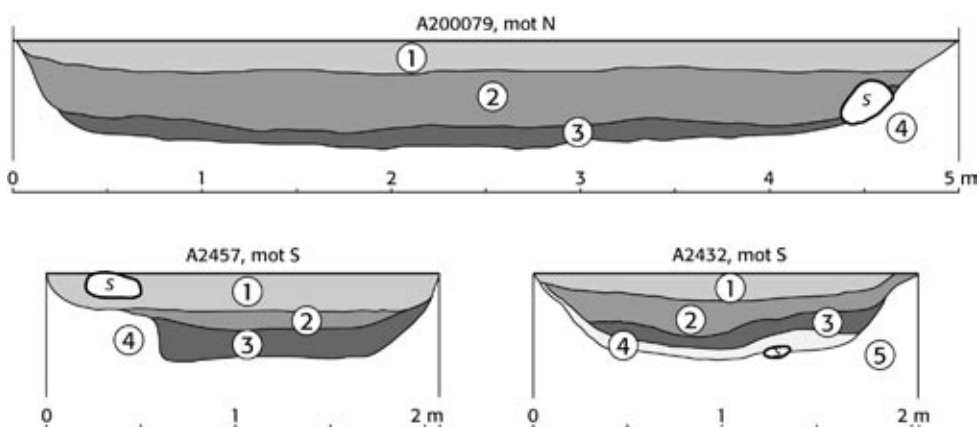
1. Grå lerinblandad humös sand med inslag av recent material i toppen
2. Ljusgrå, sandig lera
3. Gråbrun sand
4. Ljusgrå sand
5. Ljusbrun sand

Lagerbeskrivning, A2457

1. Grå lerinblandad sand med inslag av recent material i toppen
2. Mörk gråbrun sand
3. Ljusbrun sand

Lagerbeskrivning, A200079

1. Grå lerinblandad humös sand med inslag av recent material i toppen
2. Gråbrun sand
3. Gråbrun sand med inslag av grus
4. Ljusbrun sand

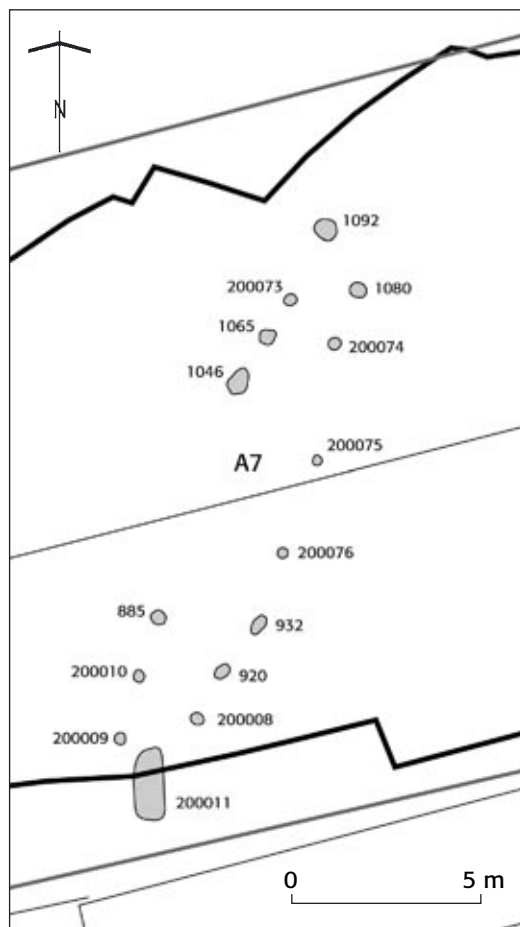
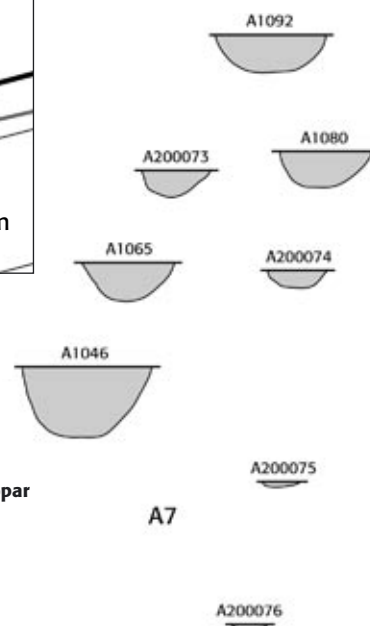

Fig. 26. Plan över A7, skeppssättningens fundament, Tölö 212. Skala 1:200.

Lagerbeskrivning, gropar efter stenar (A7)

1. mörkgrå sand med inslag av sot och kol. Mot botten inslag av grus
2. ljusbrun sand

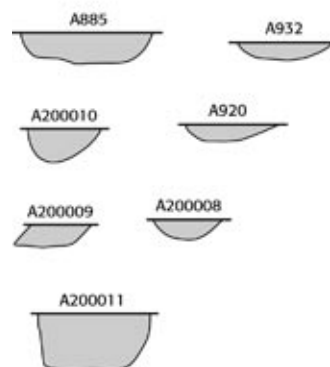

Fig. 27. A7, Tölö 212. Profiler av de gropar som stenarna ursprungligen stått uti. A932, A920, A200008, A200075 och A200076 var synliga i toppen av det kulturpåverkade, mörkare lagret som täckte ytan. Dessa dokumenterades vid schaktning. Profilerna är ritade i skala 1:40.

I den västra långsidan saknas avtryck efter tre stenar och i den östra sidan saknas på samma vis avtryck efter åtminstone en sten. Det är rimligt att anta att monumentet ursprungligen bestått av 19 stenar, vilket vore samma antal som ingick i det cirka 50 meter långa vikingatida monumentet "Stenkyrkan" som under vikingatid låg på höjden ovanför gravfältsmiljön vid Sannagård i Vinbergs socken i Ätradalen.

Groparna som stenarna placerats i hade av naturliga skäl både skiftande storlek och djup. Storleken varierade i ytan i allmänhet från 0,3 upp till 0,5 meter i diameter. Alldeles tydligt har olika stora stenar använts för konstruktionen och de har förankrats på olika vis. Det framgår av planen att en avsevärt större sten varit placerad i skeppets "för" respektive "akter". I den södra änden var gropen rektangulärt formad, cirka 0,6 meter djup och hela 2x1 meter stor i ytan. Nedgrävningen påminner också till formen mycket om en skelettgrav från yngsta järnålder. Det är däremot knappast en grav från historisk tid. Inga uppgifter visar att detta område tagits i bruk som kyrkogård under historisk tid.

I norra änden av monumentet har den avslutande stenen antingen varit mindre eller placerats mer ytligt i marken. Gropen var i norra änden rund i ytan, cirka 0,7 meter stor i diameter och cirka 0,4 meter djup. Fyllningen i groparna var mörkare än den omgivande naturliga sanden. Några av dem innehöll kol, sot och enstaka brända ben. De ben som kunnat bestämmas har alla kommit från djur.

Det spetsovala monumentet har sannolikt varit rest i nära anslutning till, men knappast på en gravplats. Inga brända ben från människa fanns vare sig i groparna eller invid monumentet. Hade monumentet legat i en gravplats måste brända ben ha bevarats. I de vikingatida gravmiljöer som undersökts i Halland har det funnits mycket omfattande mängder brända människoben. Här fanns inte ett enda. Skeppssättningar är visserligen ofta förekommande på gravfält i Halland under yngsta järnålder, men i sådana fall rör det sig också nästan uteslutande om mindre monument. Samtidigt är det tydligt att monumentet på åsen vid Tölö inte uppvisar sådana mått som är typiska för den grupp av mycket stora ensamliggande monument som återfinns strategiskt utplacerade i vikingatidens sydskanadinaviska landskap.

Fig. 28. Fotomontage med skeppssättningen A7, Tölö 212, markerad. Foto: Jörgen Streiffert. Montage: Lena Troedson. Rekonstruktionsteckning: Petra Nordin.

Ensamliggande stora skeppsformiga monument från yngsta järnålder har enligt forskningstraditionen i Sverige och Danmark förknippats med kungamakten och dess politiska intressen. Miljöerna tolkas som kollektiva samlingsplatser och viktiga knutpunkter i ett socio-politiskt och administrativt/judiciellt landskapssystem. Skeppssättningarna är i den meningen att betrakta som mycket medvetna maktrepresentationer (Elfstrand 1998, Artelius 1999 och 2000).

Kulthus från vikingatid?

Endast fem meter öster om avtrycket av skeppssättningen dokumenterades spår av en anläggning (A8) som sannolikt bör betraktas i sammanhang med det skeppsformade monumentets kontext. Vid förundersökningen påträffades under matjordslagret ett kulturlager som innehöll åtskilligt med skörbränd sten (A1761 och A1713). Vid slutundersökningen kunde konstateras att kulturlagret var cirka 0,2 meter tjockt och bredde ut sig över en cirka 16×8 meter stor yta. Kulturlagret undersöktes på så vis att åtta stycken 1×3 meter stora rutor utgrävdes. Tät stenpackning påträffades på cirka 0,1 meters djup i samtliga undersökta rutor. Hela det sotiga kulturlagret avlägsnades därefter för hand. I detta fanns rikligt med keramik och träkol, förbrända och oidentifierbara järnfragment samt enstaka brända ben från djur. Under kulturlagret avtecknade sig en tät och rektangulärt formad stenpackning som var cirka 12×6 meter stor med en nord- sydlig längdriktning. I stenpackningen fanns sex små runda ytor där sten helt saknades. I dessa ”hål” i stenpackningen har det sannolikt stått stolpar. Packningen bestod annars av tätt lagda och i allmänhet 0,2–0,3 meter stora rundade stenar. Mellan dessa fanns fyllning av mindre och av brand påverkade stenar. Även de större stenarna hade eldpåverkats. Alldeles tydligt har det brunnit på platsen.

Mängden träkol och sot antyder att det stått en träkonstruktion på stenpackningen. Till argumentationen för detta kan också fogas de sex cirkelformade ytor där sten saknades. Tillsammans beskriver ytorna ett mönster som vanligtvis kännetecknar stolpsättningen i en mindre byggnad. Konstruktionen har av allt att döma eldhärjats. Om detta skett med avsikt eller inte kan inte fastställas. Fyndmaterialet från kulturlagret som täckte stenpackningen ger en fingervisning om att konstruktionen sannolikt skall betraktas i sammanhang med skeppssättningen. Den påträffade keramiken stödjer ett sådant antagande. Denna är av en typ som var vanligt förekommande framförallt under vikingatid och tidig medeltid. Bland annat finns flera skärvor av svartgods i materialet. De hårt förbrända järnföremålen antyder att sammanhanget är den sena vikingatidens. På många vis påminner det förlopp som dokumenterats om en gravgömmas kontext – om hur ett traditionellt brandlager formerades under vikingatid. Men i det här sammanhanget saknas i stenpackningen helt och hållet ben från människa. En rimlig tolkning är att det funnits någon form av träkonstruktion på platsen och att denna bör kopplas till skeppssättningens sammanhang. Det finns således flera argument – fyndmaterialet, anläggningens konstruktion och sammanhanget – som talar för att A8 sannolikt bör betraktas som en plats där för religiösa sammanhang viktiga ritualer genomförts. I det nordiska materialet från perioden finns en rad exempel på rester av byggnadskonstruktioner som tolkats som spår av

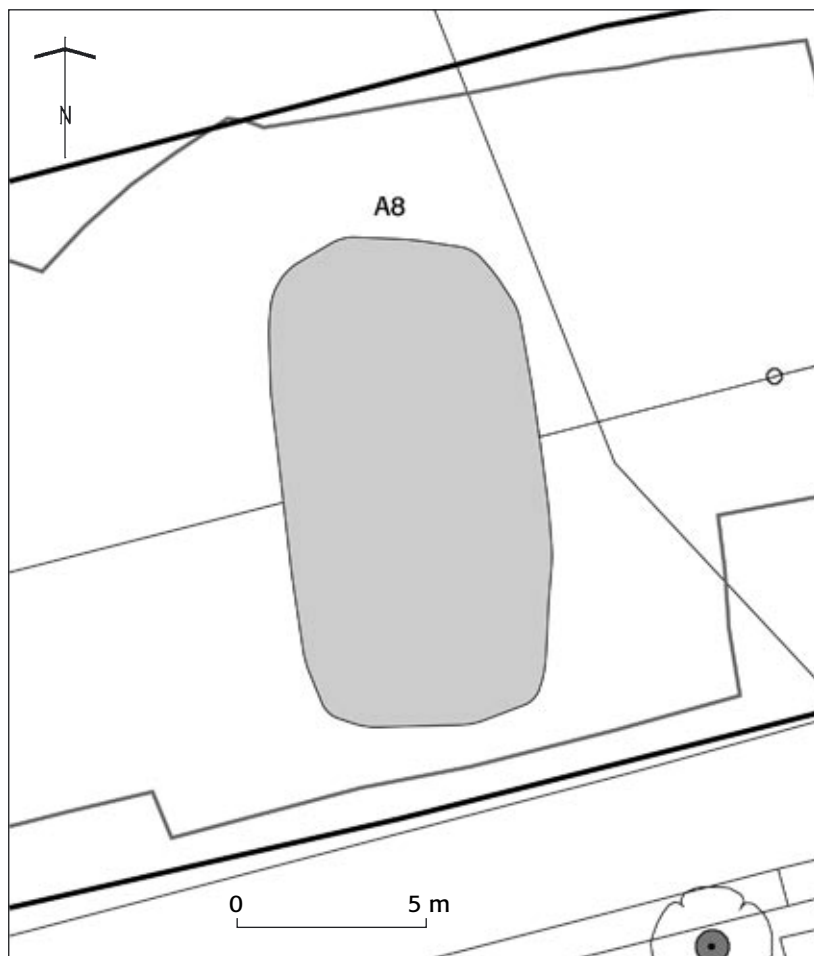

Fig. 29. Plan över A8.
Skala 1:200.

döds- och/eller kulthus. Sannolikt bör A8 införlivas som ett fragmentariskt exempel i en sådan samling (jfr Kaliff 2006).

Stavkyrkogrund

De två anläggningskategorier som nu återstår att beskriva kan betraktas som en kulturhistorisk kontext. Den arkeologiska argumentation som ryms i tolkningarna bygger på att den kyrkoplan, och de gravar som dokumenterades inom denna byggnad, skall betraktas som ett sammanhang. För överskådlighetens skull redovisa ändå dokumentationen av byggnadens grundplan och gravarna separat.

Utan tvekan är A2 den anläggning som kommer att tilldra sig den största uppmärksamheten i framtiden. A2 utgjorde en i det närmaste komplett grundplan över den bärande stolpsättningen i en sen vikingatida/tidigmedeltida kyrkokonstruktion. I samband med slutundersökningen påträffades stolphål för kraftiga jordgrävda stolpar och så kallade syllstöd för stolpar. Dessa bildade ett mönster som i ett nordvästeuropeiskt och skandinaviskt kulturhistoriskt sammanhang endast förekommer i tidiga stavkyrkors grundkonstruktion.

Stavkyrkornas byggnadstekniska utveckling indelas i två huvudsakliga traditioner, där byggnader med jordgrävda stolpar anses representera en äldsta fas. I ett yngre skede placeras de bärande stolparna i mycket kraftiga syllar av stockar. I enlighet med den norska typologin över stavkyrkornas tekniska förändringsutveckling bör kyrkan i Tölö därför betraktas som spår av en äldre kyrkobyggnadstradition; Detta eftersom byggnaden förankrats direkt i jorden med hjälp av stolpar. I ett senare skede uppfördes stavkyrkan på så vis att hela dess tyngd vilade på stora kraftiga syllar av stockar och sten. Tekniskt och typologiskt sett hör därmed kyrkan i Tölö till den äldre stavkyrkogruppen inom traditionen. Även till sin utformning har stavkyrkan kännetecknats av äldre konstruktionsdrag. Som framgår av planen har byggnaden varit i det närmaste helt kvadratisk. Inget antyder att det till byggnadskroppen fogats ett kor. Givetvis kan ett sådant ha funnits men de arkeologiska spåren visar inget sådant.

Frågan är om byggnaden i Tölö också representerar ett tidigt kyrkobyggnande i mer absolut dateringsmening. Utifrån grundplanens utformning och sättet att förankra konstruktionen är det rimligt att påstå att Tölöexemplet även i kronologisk mening bör knytas till den äldre kyrkobyggnadstraditionen. Kyrkan i Tölö kan utifrån jämförelser med andra nordvästeuropeiska, men kanske främst norska exempel sannolikt ha uppförts på platsen redan under 1000-talet.

Stolparna som burit och stadgat konstruktionen måste ha haft ansevärd dimensioner. Av de många stolphålens profiler framgår att stolparna i jorden i allmänhet haft en tjocklek av 0,4–0,45 meter. Jämför vi med norska exempel på kyrkor med jordgrävda stolpar finner vi att dessa har ungefärligen samma tvärsnittsmått som de i Tölökonstruktionen. Det förhåller sig alltså inte så att dokumentationen från Tölö avslöjar att det i denna grundkonstruktion och byggnad använts ”klenare virke”.

Sammanlagt dokumenterades tydliga avtryck av 23 stolpar som med största sannolikhet ingått i kyrkobyggnadens grundkonstruktion. I den västra delen av grundkonstruktionen påträffades också tre avtryck av större syllar. Att döma av dessas längd har sannolikt minst två eller tre stolpar vilat i dessa syllstöd. Syllstödens längd och bredd framgår av figur 30. Sammantaget kan vi därför föreslå att kyrkans grundkonstruktion omfattat 28–30 bärande stolpar. Precis såsom är fallet i andra stavkyrkor återfanns stolphålen och syllstöden på ett sådant vis att de beskriver att det byggnadstekniskt funnits en inre respektive en yttre bärande konstruktion. Inga spår av inre eller yttre väggkonstruktioner eller material dokumenterades. Byggnaden kan till det inre ha haft en öppen planlösning. Av jämförelseexempel (se nedan) framgår att den inre stolpkonstruktionen burit den högre delen av byggnadskonstruktionen.

Fem stolpar har utgjort den inre bärande konstruktionen och sålunda stabilitetsfundament för den högre delen av byggnaden. Hålen efter dessa stolpar dokumenterades inom en 5,5 (öst-väst)×3 meter (nord-syd) stor yta. Dessa stolphål var de djupaste och vidaste, vilket är helt naturligt eftersom de burit upp den största tyngden. De fem stolphålen var hela 0,55–0,60 meter djupa. En byggnadsteknisk detalj värd att notera är att det inte funnits någon central stolpe i den södra delen av den inre bärande konstruktionen. Hade en sådan rests så hade denna kommit att blockera porten som fanns i

Fig. 30. Plan över stavkyrkan, A2, inom Tölö 212. Figuren visar stolphålens och syllarnas utbredning. Skala 1:200.

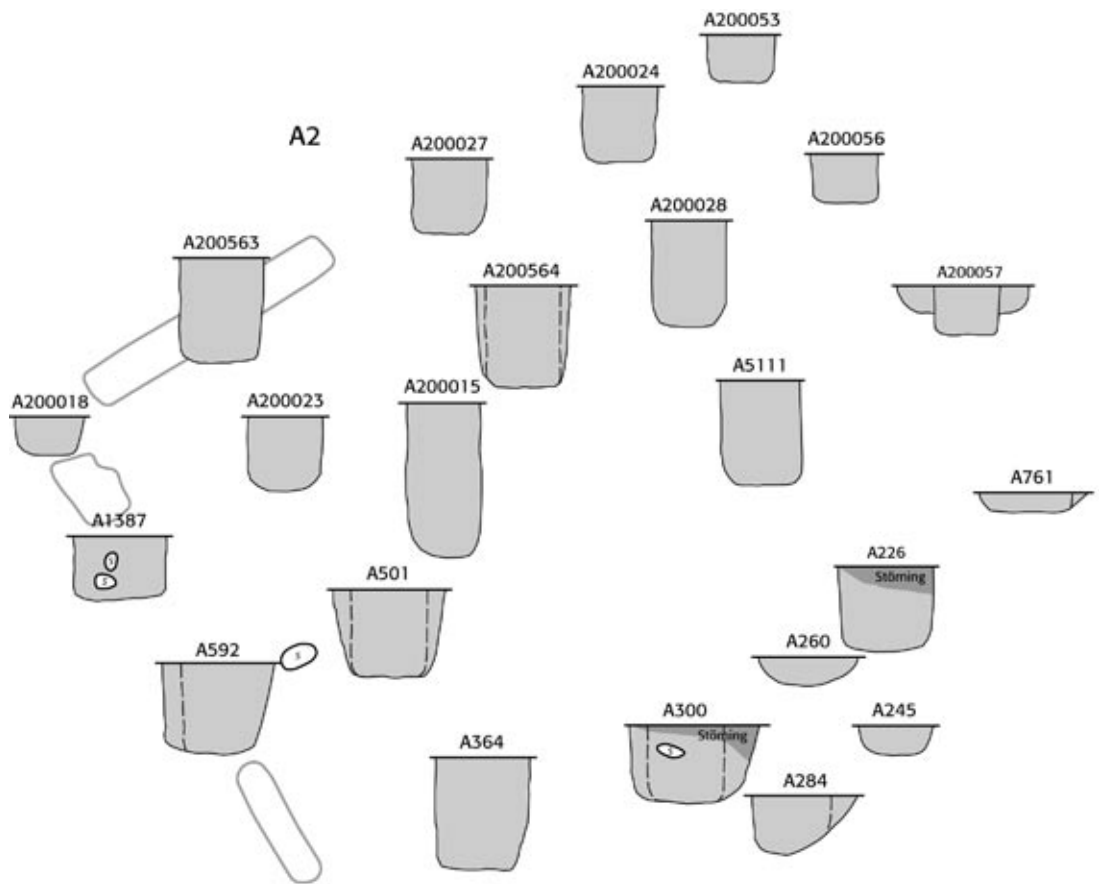

Fig. 31. Profiler över samtliga stolphål som har ingått i kyrkans grundkonstruktion. Fyllningen i anläggningarna bestod av gråsvart, fet, humös sand. Streckad linje markerar stolpens storlek. Skala 1:40.

Fig. 32. Profilfoto av stolphål A300, Tölö 212. Foto: Christina Rosén.

byggnadens södra långsida. Nu har man istället från ingången haft fri insyn in i det centrala kyrkorummet.

I mitten av byggnaden, närmast rakt för ingången fanns avtrycket av en isolerat placerad stolpe vars funktion säkerligen varit central. Frågan är däremot om funktionen varit central ur enbart teknologisk mening. Stolphålet är dokumenterat i ett läge som i flera exempel från norska kyrkor är typiska för var man valt att placera en så kallad "mittmast" i konstruktionen.

Detta är det enda stolphål som inte alldeles tydligt kan relateras till organisationen av de övriga. Av planen framgår också att stolpen sannolikt inte haft lika kraftiga dimensioner som de övriga. Nedgrävningen var endast 0,4 meter bred. Samtidigt kan man notera att stolphålet var hela 0,8 meter djupt. Att stolpen förankrats på ett så ytterligt stabilt vis i marken är typiskt för en "mittmast" så till vida att denna stolpe stöttat det inre rummets takkonstruktion och därmed avlastat väggarna. Samtidigt är det – utifrån stolpens centrala position i kyrkorummet – rimligt att anta att dennas funktion också skall betraktas i sammanhang med den verksamhet som bedrivits i byggnaden.

Att döma av stolphålens dimension har stolparna i den inre konstruktionen burit såväl delar av taket som stadgat ytterväggarna. Måtten på stolphålen i ytterväggarna indikerar däremot att stolparna som ingått i den yttre konstruktionen varit av klenare dimensioner än de i den inre. Stolphålen i den yttre delen av konstruktionen var i allmänhet 0,4 meter stora i diameter och 0,35–0,4 meter djupa. I nordvästra delen av den yttre konstruktionen fanns en stenfylld ränna. Under denna fanns ett stolphål. Sannolikt har stenfyllningen i rännan fungerat som stöd för en syll i vilket bärande stolpar förankrats. Förhållandena antyder att byggnadens konstruktion vid något tillfälle måste ha förstärkts. Stolsättningen i den nordvästra och västra delen av grunden har gjorts om och i samband med detta har stolparna istället getts syllstöd.

Som redan nämnts var ingången mot söder tydlig och den avtecknade sig genom fyra stolphål. Det bör däremot ha funnits flera ingångar. Avståndet mellan de två stolparna i den mittersta delen av den västra väggen samt avsaknaden av syllstöd i detta område antyder att det funnits en entré också från västsidan. Den norra sidan var delvis störd av en lertäkt, vilket gör att vi inte vet om det funnits någon ingång där.

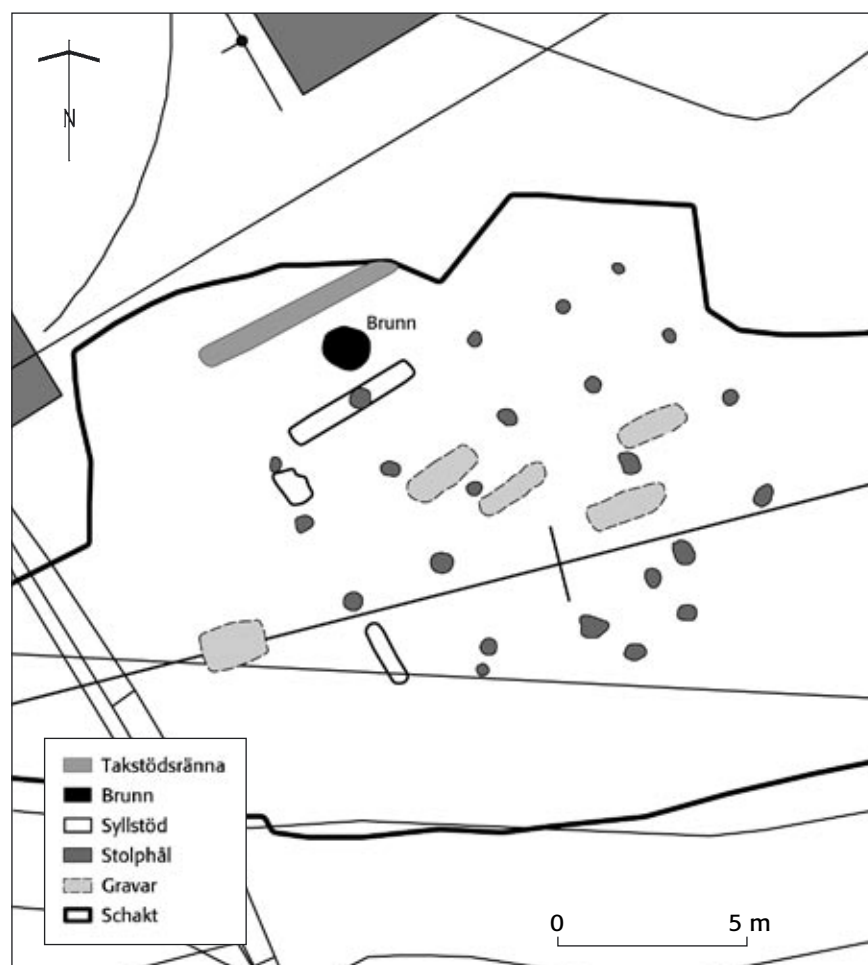
Två meter norr om, och parallellt med den norra väggen, dokumenterades avtrycket av en sex meter lång, 0,5 meter bred samt 0,25 meter djup ränna. Från Norge finns flera exempel på hur stavkyrkans tak stöttats med hjälp av stockar som varit placerade och fast förankrade i en ränna (muntlig information Ö. Lunde). Möjligen utgjorde den sex meter långa rännan spåren av en sådan "stötteränna". Söder och öster om konstruktionen var markytan omgrävd och inga ytterligare rännor dokumenterades på dessa sidor.

Direkt norr om byggnaden dokumenterades en anläggning som tolkats som spår av en igenfylld brunn. Anläggningen var rund i ytan, och diametern såväl som djupet var en meter. Gropen hade stenskonade och närmast raka väggar mot en plan botten. Absolut datering saknas och inga fynd gjordes i brunnen. Det är därför inte möjligt att avgöra om anläggningen skall in-korporeras i kyrkplatsens kontext. Har brunnen funnits på samma tid som kyrkan så har denna legat omedelbart utanför nordsidan och under det yttre taket. Exempel finns på att en brunn påträffats i just detta läge i anslutning till en stavkyrkokonstruktion (Cinthio 1997, s. 113 ff).

Tidigkristna gravar

I nära anslutning till den nuvarande norra kyrkogårdsmuren dokumenterades spåren av fem kistformiga skelettgravar. Gravarna ingår med all säkerhet i stavkyrkans kulturhistoriska sammanhang. Fyra av dem återfanns under stavkyrkans golvlager och den femte låg direkt väster om stavkyrkan. Gravarna var ungefärligen lika stora och orienterade i öst-västlig längdriktning. I den sandiga jorden hade inga skelettresterna bevarats. I en av nedgrävningarna påträffades träresterna vilket anger att det sannolikt rör sig om kistbegravningar.

Fyra av nedgrävningarna (A1111, A1152, A1587 och A200054) fanns inom byggnadens utbredningsområde. Att döma av relationen mellan byggnadens och gravrummen bör det stå utom allt tvivel att dessa skall kopplas samman med kyrkan. Man kan lägga märke till att ingen grav vare sig stört eller störts av någon stolpsättning. Inte heller har någon av gravarna placerats så att de skadat en äldre nedgrävning. Allt ger ett mycket systematiskt intryck. Gravarna fanns på en lägre marknivå än stolphålen vilket talar för att dessa ursprungligen placerats under kyrkans golvlager. Om gravarna varit anlagda på platsen före det att byggnaden uppförts hade det inte funnits anledning att placera dessa på det vis som skett. Sättet att placera gravarna invid varandra

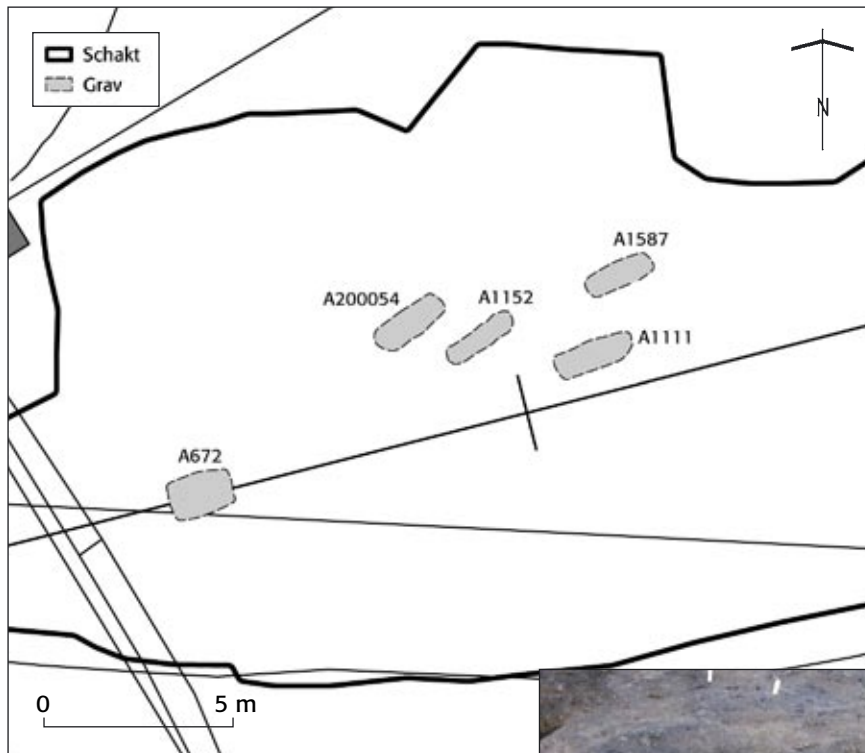

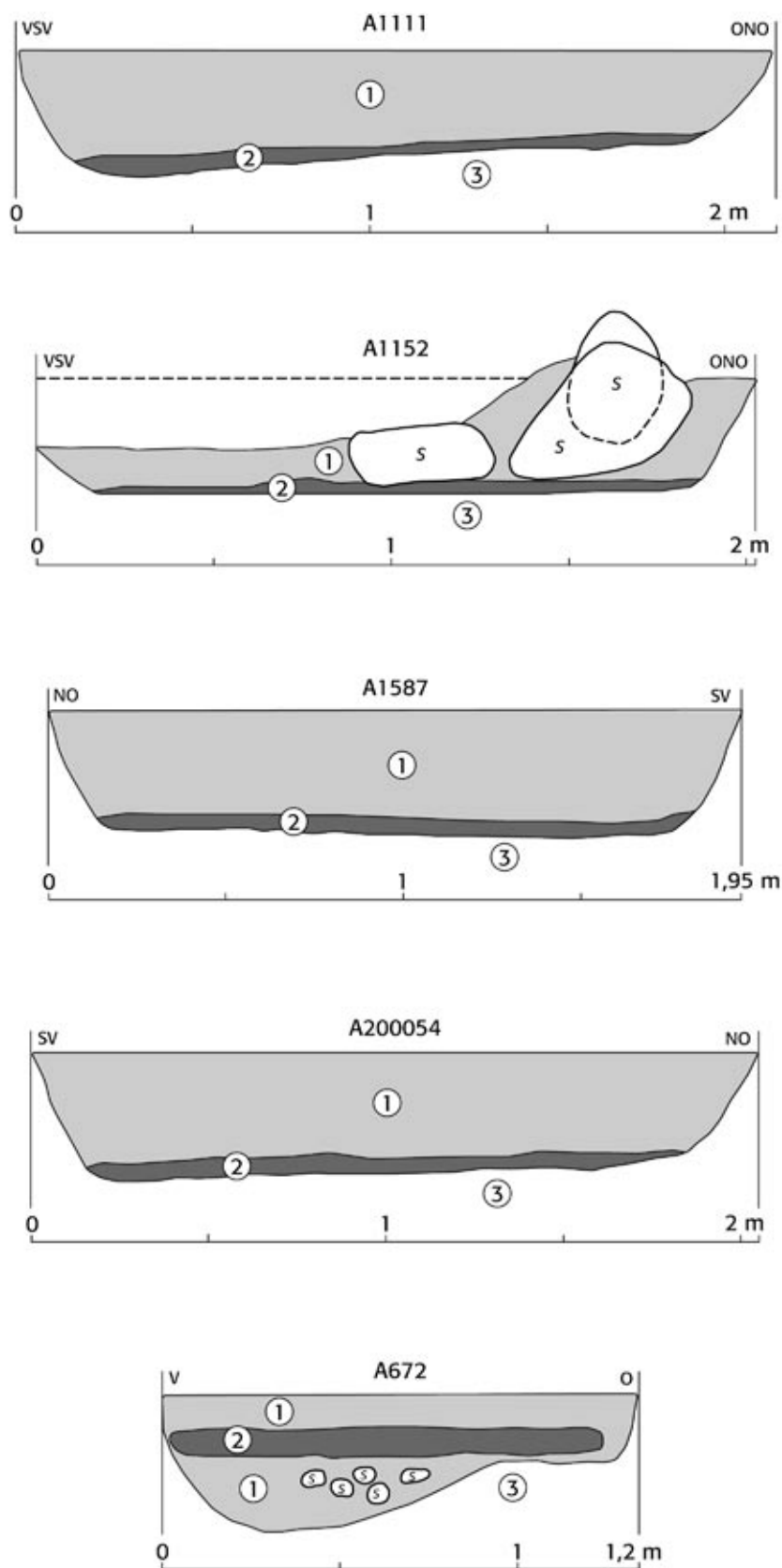
Fig. 34. Plan över gravarna inom Tölö 212. Skala 1:200.

Fig. 35. Tölö 212. Graven A1111 i profil mot nu. Under utgrävningen framträdde klara nedgrävningskanter och mot botten av anläggningen påträffades ett mörkare lager som kan vara rester från skelett/kista. Foto: Christina Rosén.

Fig. 36. Tölö 212. Graven A1152 i profil mot nordväst. Tre stenar står ställda mot den dödes bröst. Under utgrävningen framträdde klara nedgrävningskanter och mot botten av anläggningen påträffades ett mörkare lager som kan vara rester från skelett/kista. Foto: Christina Rosén.

Fig. 37. Profiler över gravarna inom Tölö 212. Fyllningen i anläggningarna A1111, A1152, A1587 och A200054 bestod av gråsvart humös sand. Mot botten framträdde nedgrävningskanter och ett mörkare lager som kan vara rester av skelett och/eller kista. Fyllningen i sydvästra delen av A1152 var störd av ett förundersökningsschakt. Fyllningen i A672 bestod av gråsvart, humös sand och rester av en träkista. Skala 1:40.

antyder att det varit mycket trångt om plats när dessa anlagts. Den högst be-lägna av de fyra gravarna har också legat alldeles centralt i kyrkan.

Man kan också lägga märke till att det omedelbart utanför kyrkokon-struktionen endast påträffades en enda liknande grav. Denna utgjordes av en rektangulär nedgrävning (A672). Rester av en kista som återfanns i nedgräv-ningen har ¹⁴C-daterats till perioden 1050–1260 AD. Dateringen såväl som de rumsliga förhållandena där graven placerats direkt utanför byggnadens västvägg talar för att denna anlagts när kyrkan funnits på plats.

Det borde ha funnits spår av fler gravar kring kyrkan, och rimligen ock-så förkristna sådana om kyrkobyggnaden rests på en äldre gravplats. Inga brända ben från människa påträffades i anslutning till byggnaden och inga söndergrävda skelettgravar dokumenterades. Som inledningsvis nämndes på-träffades några ben högt upp i matjorden i samband med maskinavbaningen. Dessa härrör dock med stor säkerhet från en mer modern tid.

Kyrkan har alltså inte anlagts på en befintlig gravplats. Men en sådan bör ha funnits i närheten. Detta antyds också av att det endast var cirka 25 meter mellan kyrkan och platsen för skeppssättningen. Förekomsten av ett skepps-format monument är som redan ovan påtalades ett tungt argument för att det någonstans i miljön också funnits en vikingatida förkristen begravningsplats. Men den har inte legat vare sig på den yta där skeppssättningen stod eller på den exakta plats där kyrkan uppfördes.

Eftersom föremålsfynd helt saknades från de fem gravarna måste vi förlita oss till andra argument än de traditionella för att tidsfästa gravarna. Att döma av nedgrävningarnas form rör det sig om skelettgravar och det både fysiska såväl som kulturhistoriska sammanhanget med kyrkobyggnaden avgränsar naturligtvis dateringen på ett för förståelsen mycket positivt vis. Gravarna bör alltså tillhöra 1000-talet och/eller det tidiga 1100-talet. Från en av gra-varna (A672) finns dessutom en ¹⁴C-datering till denna period.

Av planen över kyrkans grund framgår att det varit trångt när gravarna anlagts. Det har varit svårt att få rum för en femte grav under kyrkans cen-trala golvlager. Möjligen kan man tolka detta förhållande så att A672 som dokumenterades utanför kyrkans västra kortsida är den grav som anlagts senast av de fem dokumenterade. Samtidigt kan man mena att lokaliseringen av A672 styrts av andra och mer religiöst symboliska argument. Gravarna som påträffades under kyrkan hade grävts olika djupa. Eftersom ingen grav stör en annan kan vi inte genom dessas placering få någon säker vägledning om vilken av de fyra gravarna som anlagts först. Samtidigt är det rimligt att tänka sig att den äldsta graven av de fem var A1152, detta eftersom denna legat helt centralt placerad i kyrkorummet. Man får ett intryck av att de an-dra tre gravarna anlagts kring denna för hela kyrkomiljön alldeles centrala anläggning.

På tidstypiskt vis fanns större stenar i några av gravarna. I A1152 hade tre större stenar placerats i graven på ett vis som motsvarar den dödes huvud-och brösthöjd. A111 var ursprungligen täckt av en packning av större stenar. I samtliga nedgrävningar framträdde mot botten tydliga mörkare färgningar. Dessa kan utgöra spår av förmultnade skelett- och kistrester. I botten av en av gravarna fanns helt förrostade spår av oidentifierbara järnföremål.

Kommentarer kring det arkeologiska materialets vetenskapliga potential

I detta begränsade rapportsammanhang kan inga mer omfattande kunskapsför djupningar göras. Det som kan göras är att visa på några frågeställningar som är av stort arkeologiskt och historiskt intresse för forskningen. Kunskapen om miljön vid Tölö kyrka har givetvis också ett stort allmänt intresse.

Även om det inom fornlämningarna Tölö 121 och Tölö 212 dokumenterades allt från mesolitiska fynd till bebyggelse lämningar från brons- och järnålder är det utan tvekan den vikingatida och tidigmedeltida miljö som fragmentariskt träder fram i det arkeologiska materialet som har det största kunskapsvärdet för forskningen och en historieintresserad allmänhet. När det arkeologiska materialets vetenskapliga potential i det följande översiktligt värderas är det därför dessa lämningar som ställts i centrum.

Givetvis är vi medvetna om att tolkningarna av byggnadslämningen invid kyrkogårdsmuren som spåren av en välbevarad grundplan till en kyrkobyggnad som av allt att döma uppförts redan under 1000-talets slut kommer att ventileras i framtiden. Det är också vår målsättning att i en kommande publikation fördjupa diskussionen kring både byggnaden och den historiska miljön. I denna rapport har målsättningen varit att redovisa dokumentationen.

Att byggnaden varit en kyrkobyggnad bör kunna sägas stå utom allt tvivel. Det är framförallt tre argument som säkerställer en sådan tolkning. Byggnaden företeer i sin grundplan och utformning stora likheter med både de äldsta bevarade norska stavkyrkorna, med grundplaner från rivna kyrkor och med andra arkeologiska material (Christie 1974). Det andra argumentet är givetvis platsen. Byggnaden återfanns i centrum av den medeltida och historiska kyrkomiljön. Det tredje argumentet som tydligt beskriver att byggnaden haft viktiga sakrala funktioner är de gravar som påträffades under konstruktionens golvlager. Fyra gravar dokumenterades inne i byggnaden. En femte grav återfanns omedelbart utanför en ingång som sannolikt funnits i byggnadens västra vägg.

Tolkningen av kyrkobyggnaden bygger åter på jämförelser med norska miljöer. Kyrkobyggnaden i Tölö har till sin bärande konstruktion utgjorts av knappa trettiotalet kraftiga och upprättstående stolpar. Byggnaden är också uppförd i en inre och yttre stolpkonstruktion såsom fallet är också i de norska exemplen. I byggnaden fanns också avtryck av en stolpe som tolkats som spåren av en mittmast. Byggnaden har byggts om och grundförstärkts. Geografiskt sett är det också alldeles naturligt att det i denna västnordiska miljö uppförts en stavkyrka av norsk karaktär. Området var beläget mitt i gränslandet mellan kolliderande intressen under 1000- och 1100-talet. När det gäller byggnadens ålder är det främst två argument som talar för att kyrkan funnits på plats redan under 1000-talets slutskede. Kyrkobyggnaden har uppförts med en grundläggningsteknik som av allt att döma är mycket åldrig inom den arkitektoniska traditionen. Av den norska forskningen framgår att de byggnader som uppförts med jorddrivna stolpar tillhör den absolut äldsta fasen i traditionen att uppföra stavkyrkor. Det andra argumentet är den absoluta datering som finns från en av gravarna som kan knytas till kyrkobyggnaden. Graven är yngre än kyrkobyggnaden. Den har placerats ome-

delbart utanför byggnadens västra vägg. Av allt att döma är de fyra gravar som återfanns inne i byggnaden äldre.

Av olika skriftliga källor såväl som av denna arkeologiska redovisning framgår att området uppe på åsen kring Tölö kyrka har en mycket sammanfattad förhistoria och historia. Detta blir också tydligt av slutundersökningsresultaten inom framförallt fornlämning Tölö 212. Trots att begränsade delar av fornlämning Tölö 212 slutundersöktes gav detta kulturhistoriska resultat som vi sällan möter inom uppdragsarkeologisk forskning. En värdering av slutundersökningens resultat och det arkeologiska materialets potential bör därför ta sin grundläggande utgångspunkt i att de kvarvarande delarna av fornlämningsmiljön representerar en mycket stor framtida kunskapspotential.

I undersökningsplanen som låg till grund för de arkeologiska utgrävningarna lades den vetenskapliga tyngdpunkten främst på studiet av stenåldersboplatser. Detta var givetvis olyckligt. I samma plan underströks också som ett centralt mål att dokumentera de då förment högmedeltida gravar som påträffades vid förundersökningen. När undersökningsplanen tecknades var de för Hallands del närmast unika lämningarna – kyrkogrunnen och avtrycket av skeppssättningen – helt okända för de undersökande arkeologerna. Med tanke på undersökningens läge invid den nuvarande kyrkan och kyrkogården och mitt i den medeltida begravningsmiljön kan man ändå mena att det borde ha funnits beredskap för att det just på denna plats kunde finnas spår av en så extraordinär anläggning som sedan kom att dokumenteras. Det var känt att den medeltida kyrkan stått i samma miljö. Tölö är ett av kungaleven som omtalas i kung Valdemars jordebok. Det historiska kartmaterialet lät också ana att det i miljön kunde finnas mycket speciella bebyggelsespår. En av gårdarna på platsen anges i det äldsta kartmaterialet som ”Hallen”. Å andra sidan är en grundbult i kulturmiljövårdens berättigande att den unika arkeologiska metoden ibland påvisar befintliga spår av sådana materiella lämningar som vi inte alls känner till. Ingen kände till att det i miljön under 1000-talet uppförts en stavkyrka.

Det arkeologiska materialet från undersökningarna inom Tölö 212 har givetvis en mycket vid och stor vetenskaplig potential. På ingen annan plats i Västsverige har det i samband med arkeologiska undersökningar dokumenterats en grundplan till en så gammal kyrka. Under dennas golvlager fanns dessutom gravar som kan knytas till kyrkobyggnaden. En femte grav låg alldeles utanför kyrkans västvägg. På samma plats har också, sannolikt i vikingatid, konstruerats en skeppssättning. De kulturhistoriska sammanhang som kan studeras utifrån dessa lämningar har nästan ingen jämförelse i de regionala arkeologiska materialen och det halländska kulturlandskapet. När man jämför dokumentationen från kyrkobyggnaden i Tölö med andra västnordiska miljöer är det bland annat två företeelser som utmärker sig. Byggnaden i Tölö representerar att döma av sin stolpsättning en äldre arkitektur och teknologisk fas i kyrkobyggnadstraditionen. Den andra är att grundplanen från kyrkan i Tölö är i det närmaste komplett i den meningen att stolphålen beskriver hela grundens stolpsättning. Möjligen saknas ett avtryck av ett kor. I jämförelse med flera andra arkeologiskt dokumenterade kyrkomiljöer är alltså byggnaden i Tölö ”välbevarad”. Här avtecknar sig en port, i centrum finns avtrycket av en ”mittmast”. Ombyggnader av den västra väggen kunde registreras och de döda har gravlagts centralt i kyrkorummets.

I det följande antyds några av de kunskapsområden som kan berikas genom fördjupad forskning kring stavkyrkan såväl som kring den vikingatida och tidigmedeltida miljön på Tölöåsen.

- 1) Vidare studier av den vikingatida och tidigmedeltida miljön kring Tölö kyrka, där denna värderas i relation till äldre undersökningsresultat och uppgifter från skriftliga källor, ger stora möjligheter för att bättre förstå den politisk-historiska utvecklingen i denna gränstrakt under det turbulenta 1000- och 1100-talet. En specifik fråga som närmare bör utredas rör vem som lät uppföra byggnaden? Vilka politiska intressen låg bakom uppförandet av kyrkan? I frågorna döljer sig väsentlig information kring de politiska intressen som fanns i denna gränstrakt under perioden.
- 2) I miljön vid Tölö kyrka ryms en uppsättning av materiella komponenter som var centrala i den maktsymbolik som användes av en stormannaklass under religionsskiftesperioden. Ett fördjupat studie av miljön kan därför användas i den forskning som är knuten till hur social makt uttrycktes i landskapet, och för att få ytterligare konkreta belägg för hur en kungamakt uttryckte sina politiska ambitioner under slutet av vikingatid.
- 3) Stavkyrkan härrör att döma av den översiktliga efterforskning som gjorts inför färdigställandet av denna rapport till en äldre stavkyrkobyggnadstradition. I dokumentationen av byggnaden ryms flera drag som har stort intresse för den nordiska forskning som är knuten till allt från historisk byggnadsteknik till organisationen av de äldsta kyrkorummens arkitektur.
- 4) På Tölöåsen finns en kombination av kulturhistoriska manifestationer från vikingatid och tidig medeltid som är intressanta att studera ur religionsskiftesperspektiv. Gravfält, ett skeppssättningsmonument, möjligen en vikingatida kulthusgrund, en kyrka, medeltida gravar och stormannagårdar är allt materiella delar i den historiska orsakskedja som utmärker religionsskiftet. Ur miljöns kulturhistoriska sammanhang kan tas kunskap som visar hur denna process avtecknade sig i rent fysisk såväl som religiöst symbolisk mening för människor under den omvälvning som religionsskiftet var.
- 5) Det arkeologiska och skriftliga källmaterialet, och inte minst då en djupare studie av det äldre historiska kartmaterialet kan användas för att skildra bebyggelsens utveckling på Tölöåsen under medeltid och historisk tid. Det specifika exemplet kan i sin tur brukas för värdefulla kommentarer kring den halländska bybildningen och levnadsbetingelserna för landskapets befolkning.
- 6) I undersökningarnas resultat ryms dimensioner som kan användas för att studera etableringen av staden Kungsbacka. Förståelsen av dennas ursprung ryms säkerligen i de lämningar och den kulturhistoria som dokumenterats vid Varla och Tölö. Informationen från de undersökta lokalerna kan därför användas för att teckna både bakgrund och förklara orsaker till den handelsutveckling som sker i Kungsbackatrakten under medeltid.

Epilog

Vilka de individer var som för knappt tusen år sedan gravlades under golvet i stavkyrkan som reste sig uppe på Tölöåsen kommer vi sannolikt aldrig att få veta. De kulturhistoriska sammanhangen på platsen såväl som den politiska turbulens som präglade 1000-talets Halland låter oss däremot förstå att dessa människor inte var vilken menighet som helst. Från Snorre kan vi hämta uppgifter som glasklart beskriver den dånande och blodiga kamp om makten som försiggår i Nordhalland under detta sekel. I början av 1060-talet tvingas den danske kungen Sven att nesligt fly längs Göta Älv med den sorgliga återstoden av sin flotta. Sagan omtalar hur ”stridsborden skälvde” på Härdrådes skepp. Senare skövlar och bränner den norske kungen i Viskadalen – allt för att söka krossa danska stormaktsdrömmar. I sagan flammar lågorna högt. Mitt i denna turbulens och tragik stod kyrkan i Tölö. De som under detta århundrade begravdes längst ut i denna norska, danska och götaländska verklighetsarkipelag måste ha tillhört en släkt som var inblandad i den yppersta elitens maktintressen. Men vi vet inte vilka intressen kyrkoarkitekterna representerat. I miljöer som Tölö och Varla har vi arkeologiska dokument som på annat vis än skriftliga källor och historiska analyser visar hur dessa släkter markerade sin närvaro och politiska dominans i ett då mycket viktigt område. Här fanns den nye gudens kyrka med sina kristna gravar. I Varla stod den stora hallen och på Tölöåsen fanns ortnamnet Hallen. Här låg ett skeppsformat monument. På Tölöåsen fanns för tusen år sedan de symboler representerade som var typiska för den danska kungamakten. När kung Valdemar år 1230 i sin jordebok anger Tölö som en av sina gårdar är denna angivelse på många vis slutpunkten för en flerhundraårig kamp om makten i denna trakt. Bakom skeendet som kan beläggas genom de arkeologiska lämningarna anar vi också förklaringar till den nuvarande ortens namn och ursprung. Tölöåsen och Varlaåsen var verkligen kungens backar.

Referenser

Tryckta källor

- Andrén, Anders 1983. ”Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230.” *Scandia Tidskrift för historisk forskning*. bd 49:1, 31–76.
- Artelius, Tore 1999. Platsens identitet – Kollektiva minnen i en vikingatida grav- och centralplats. *Forskaren i fält. En vänbok till Kristina Lamm. Avdelningen för arkeologiska undersökningar Skrifter 27*. Red. K. Andersson. Uppsala Universitet. Uppsala.
- Artelius, Tore 2000. Bortglömda föreställningar Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder. *Riksantikvarieämbetets Arkeologiska Undersökningar Skrifter 36. GOTARC. Series B. No. 15. Gothenburg Archaeological Theses. Institutionen för Arkeologi. Göteborgs Universitet/Riksantikvarieämbetet. Göteborg/Kungsbacka*.
- Bexell, Sven Peter, *nyutgåva 1913 (original från 1819)*. *Hallands Historia och Beskrivning*. Halmstad.
- Bramstång, Carina; Rosén, Christina & Schaller Åhrberg, Eva 1997. ”Stenålder vid Tölö kyrka” *Fornlämning Raä 121, Tölö 8:11, Tölö sn, Halland. UV Väst Rapport 1997:24*.
- Christie, Håkon 1974. *Middelalderen bygger i tre*. Universitetsförlaget. Oslo.
- Cinthio, Maria 1997. *Trinitatiskyrkan i Lund – med engelsk prägel. Hikuin 24*. Moesgård.
- Elfstrand, Bengt 1998. Skeppssättningen vid Stångån. I: *Stångebro – händelser kring vattnet. Meddelanden från Östergötlands länsmuseum. Östergötland 1997/1998*.
- Fors, Christina 2001. Tölö – arkeologisk specialinventering inför detaljplanering. *UV Väst Rapport 2001:35*.
- Hylén, Håkan 2003. Ett hett spår – Förhistoriska lämningar från skilda perioder vid Tölö. *UV Väst Rapport 2003:1*.
- Johansson, Glenn 2001. Kolla – en 10000 år gammal stenåldersboplats i Kungsbacka. *UV Väst Rapport 2001:27*.
- Kaliff, Anders 2006. ”Gravhus, kulthus eller tempel?”. I: *Kulthus & Dödshus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*. Red. Anglert Mats, Artursson Magnus och Svanberg Fredrik. *Riksantikvarieämbetet 1:1*. Lund.
- Lundqvist, Lars 1998. En äldre och en yngre gravtradition i Halland. *Med Kunglig Utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid. UV Väst Rapport 1997:26*, s. 175–178.
- Lundqvist, Lars & Schaller Åhrberg, Eva, red. 1998. *Med Kunglig Utsikt. Varla under järnålder och tidig medeltid. UV Västrapport 1997:26*.
- Nordqvist, Bengt 2000. En drygt 9000 år gammal överlagrad sandarnaboplats vid Lerberg. *UV Väst Rapport 2000:27*.
- Påsse, Tore 1986. *Beskrivning till jordartskartan Kungsbacka SO. Sveriges Geologiska Undersökningar. Serie Ae. Nr 56*. Uppsala.
- Schaller Åhrberg, Eva & Älveby, Kristina 1995. *Jaktstation eller plats för utvinning av strandflinta. Rapport UV 1995:2*.

- Stibéus, Magnus 2004. Varla – boplatsslämningar från stenålder till medeltid. UV Väst rapport 2004:34.
- Streiffert, Jörgen 1992. Rapport Arkeologisk Förundersökning Tölö 1:3, 5:2, 8:12 m fl. Kungsbacka Halland.
- Streiffert, Jörgen & Ryberg, Ewa 2000. Stenålderslämningar vid Borgås. UV Väst Rapport 2000:43.
- Ståhl, Henrik 1980. Ortnamnen i Hallands Län. Del 3. Bebyggelsenamnen i Norra Halland.
- Särilvik, Ingegärd 1976. Rapport Fornlämning 72 och 116 Stenåldersboplat, Gröninge, Tölö sn, Halland
- Tynell, Lars 1921. Skånes Medeltida Dopfuntar. Stockholm.
- Westergaard, Bengt 2006. RAÄ Tölö 123:1 – ett hett spår som svalnat. UV Väst Rapport 2006:27.
- Ängeby, Gisela 2001. Ensamgården vid Orred – långhus från äldre järnålder. UV Väst Rapport 2001:14.
- Ängeby, Gisela 2002. Gårdar från bronsålder till tidig medeltid vid Tom på Fjärås Bräcka. UV Väst Rapport 2002:20.
- Ängeby, Gisela 2005. Gårdar från äldre järnålder vid Fjärås Vallby. UV Väst Rapport DAFF 2005:3.

Muntliga källor

Öivind Lunde, f.d. riksantikvarie, Norge.

Källor på Internet

www.lokalhistoria.nu. Svensk Lokalhistorisk Databas. Digitaliserade sockenstämmoprotokoll.

www.stavkirke.org. Stavkirke. Middelalderens trekirker i Norge

Administrativa uppgifter

Riksantikvarieämbetets dnr: 423-3461-2005.

Länsstyrelsens dnr: 431-10257-2005.

Riksantikvarieämbetets projektnummer: 1320478.

Exploatörens id: Tölö Tvärled.

Intrasisprojekt: V2005:35, V2006:01.

Undersökningstid: 29/10–16/12 2005.

Projektledare: Petra Nordin.

Fältpersonal: Petra Nordin, Christina Rosén, Jörgen Streiffert, Anna Kloo och Mattias Öbrink.

Underkonsulter: Ångströmlaboratoriet, Leif Jonsson, Karin Wiklund.

Exploateringsyta: 9000 kvadratmeter.

Undersökt yta: 6500 kvadratmeter.

Läge: Fastighetskartan, blad 6B 6f.

Koordinatsystem: rikets.

Koordinater för undersökningsytans sydvästra hörn:

x 105185.26/y 46541.88.

Höjdsystem: rikets.

Dokumentationshandlingar som förvaras i Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA), RAÄ, Stockholm:

RAÄ 121: 1 digital planritning, 4 profilritningar i skala 1:20 (scannade), 15 digitala foton med Unr 4656:1–15.

RAÄ 212: 1 digital planritning, 5 profilritningar i skala 1:20 (scannade), 50 digitala foton med Unr 4656:16–65.

Digital dokumentation: förvaras på UV Väst.

Fynd: RAÄ 121: fynd med Fnr 1–288. RAÄ 212: fynd med Fnr 1–316.

Bilagor

Bilaga 1. ¹⁴C-dateringar

UPPSALA
UNIVERSITET

Uppsala 2006-05-08

Petra Nordin
RAÄ, AU Väst
Kvarnbygatan 12
431 34 MÖLNDAL

Angströmlaboratoriet
Tandemlaboratoriet

Göran Possnert

Besöksadress:
Angströmlaboratoriet
Lägerhyddsvägen 1
Rum 4143

Postadress:
Box 529
751 20 Uppsala

Telefon:
018 - 471 30 59

Telefax:
018 - 55 57 36

Hemsida:
<http://www.angstrom.uu.se>

E-post:
Goran.Possnert@Angstrom.uu.se

Resultat av ¹⁴C datering av träkol från Halland.

Förbehandling av träkol och liknande material:

1. Synliga rottrådar borttages.
2. 1 % HCl tillsätts (8-10 timmar, under kokpunkten) (karbonat bort).
3. 1 % NaOH tillsätts (8-10 timmar, under kokpunkten). Löslig fraktion fälls genom tillsättning av konc. HCl. Fällningen som till största delen består av humusmaterial, tvättas, torkas och benämns fraktion SOL. Olöslig del, som benämns INS, består främst av det ursprungliga organiska materialet. Denna fraktion ger därför den mest relevanta åldern. Fraktionen SOL däremot ger information om eventuella föroreningars inverkan.

Före acceleratorbestämningen av ¹⁴C-innehållet förbränns, det tvättade och intorkade materialet surgjort till pH 4, till CO₂-gas, som i sin tur konverteras till fast grafit genom en Fe-katalytiskreaktion.

I den aktuella undersökningen har fraktionen INS daterats.

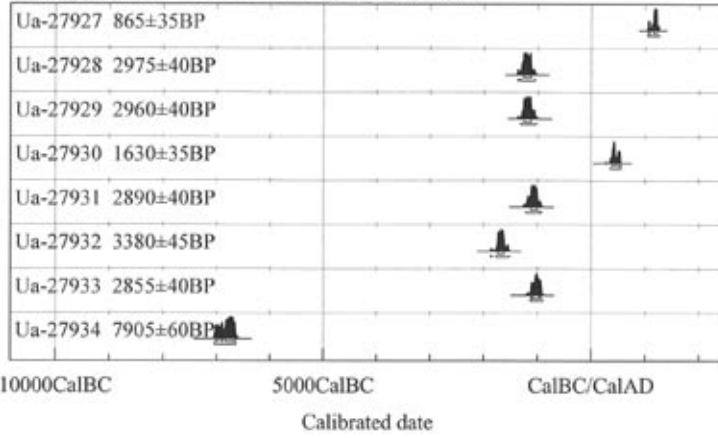
RESULTAT

Labnummer	Prov	δ ¹³ C ‰ PDB	¹⁴ C ålder BP
Ua-27927	Tölö, A 672, prov 1	-27,2	865 ± 35
Ua-27928	Tölö, A 859, prov 2	-25,5	2 975 ± 40
Ua-27929	Tölö, A 1019, prov 3	-26,3	2 960 ± 40
Ua-27930	Tölö, A 1315, prov 4	-25,1	1 630 ± 35
Ua-27931	Tölö, A 2503, prov 5	-25,4	2 890 ± 40
Ua-27932	Tölö, A 200040, prov 6	-26,3	3 380 ± 45
Ua-27933	Tölö, A 200046, prov 7	-25,5	2 855 ± 40
Ua-27934	Tölö, Gruslager, prov 8	-26,2	7 905 ± 60

Med vänlig hälsning

Göran Possnert/Maud Söderman

Atmospheric data from Reimer et al (2004) [OxCal v3.10] Brook Ramsey (2005), sub r5 ad 12 prob sup[chron]

MILJÖARKEOLOGISKA LABORATORIET

RAPPORT nr. 2006-016

**Raä 121, Tölö sn, Kungsbacka, Halland.
Miljöarkeologiska analyser.**

Av Karin Viklund

INSTITUTIONEN FÖR ARKEOLOGI OCH SAMISKA STUDIER

Raä 121, Tölö sn, Kungsbacka, Halland. Miljöarkeologiska analyser.

Av Karin Viklund

Undersökningen gäller tio jordprov från en arkeologisk utgrävning av vad som antas vara en gårds lämning från yngre bronsålder-äldre järnålder. Proverna kommer från två hus. Det ena representeras av prover från två gropar samt fyra stolphål efter de takbärande stolparna. Övriga prover härrör från en linje av stolphål efter takbärande stolpar i det andra huset.

Makrofossilanalys, provbehandling, resultat och kommentar

Proverna var av lite varierande storlek men ganska små, 0,5-1 liter jord. (2 liter eller mer brukar man ange som lagom för makrofossilprov). De har subsamlats för markkemi, sedan har resten vattensällats i 2 och 0,5 mm sällar. Därefter har materialet genomsökts på i första hand bevarat växtmaterial.

Proverna innehöll ganska lite träkol, och små fragment. Endast ett växtmakrofossil hittades, en bränd bit av ett hasselnötsskal. Hasselnötsskal är inget ovanligt material i arkeobotanisk kontext. Man tycks ha använt hasselnöt i många olika sammanhang. Naturlig förekomst kan förstås inte uteslutas helt.

Markkemisk analys, provbehandling, resultat och kommentar

De markkemiska analyserna började med att en liten portion på ca 0,5 dl togs ut från varje jordprov. Proverna processades och fem olika parametrar mättes:

- Organisk halt, bestämd genom glödförlust (GF/LOI) efter förbränning vid 550°C.
- Fosfathalt, uppmätt med två värden, som P^o/fosfatgrader, dvs oorganisk fosfat och som total fosfathalt (P_{tot}) vilket inkluderar organiskt bunden fosfat.
- Magnetisk susceptibilitet (MS), uppmättes med två värden, före och efter förbränning vid 550°C (MS550).

MS-värdena visar jordens benägenhet att magnetiseras, något som ökar med kulturpåverkan, med bränning och med höga halter järn. Höga fosfathalter indikerar "nedsmutsning", P_{tot} med organiskt material och P^o ökar särskilt vid förekomst av ben i jorden.

Anl typ	Anl nr	Makrofossilanalys	MS	MS550	LOI (%)	P ^o	P _{tot}	Pkvot
Stolphål, hus x	2627	Enstaka träkol	3	17	1,1	28	47	1,7
Stolphål, hus x	2635	Enstaka träkol	3	95	4,8	36	128	3,6
Grop, hus x	2653	Enstaka träkol	3	79	3,9	25	123	5
Grop, hus x	2701	Enstaka träkol, Mått organiskt mat/ "torv"	2	68	12,7	25	199	7,9
Stolphål, hus x	4713	Enstaka träkol	6	26	1,6	34	65	1,9
Stolphål, hus x	4722	Enstaka träkol	5	41	2,8	42	81	1,9
Stolphål, hus y	3540	Enstaka träkol, Mått organiskt mat/ "torv"	6	103	4,1	33	106	3,2
stolphål hus y	5222	Enstaka träkol, 1 br hasselnötsskalsfragment. Innehåller gul lera	7	533	3,3	40	88	2,2
stolphål, hus y	3662		6	156	3,5	37	108	2,9
stolphål, hus y,	3769	Enstaka träkol, Innehåller gul "lera",	7	803	3,6	41	98	2,4
stolphål	-"	Subsample från 3769, endast gul lera	11	3327	4,5	35	-	-

Resultaten visar på MS-värden som ökar betydligt efter bränning vilket betyder att materialet som provtagits inte har varit utsatt för eld tidigare. Det indikerar att huset inte har brunnit vilket i sin tur kan förklara de ringa förekomsterna av träkol och den närmast totala avsaknaden av förkolnat frömaterial.

Ingångsvärdena för MS är låga och värdena ökar betydligt i de prov som innehåller vad som noterades under laboratoriearbetet som "gul lera". Ett prov med bara detta material från A3769 undersöktes separat och visade sig få mycket höga värden för MS efter upphettning i 550 grader. Detta betyder att det gula materialet är starkt järnhaltigt, troligen är det fråga om gulockra. (Efter bränning blev det rött). Det kan vara naturliga bildningar i marken eller material som förts till platsen och använts till stolpsättningen och husbygget.

Fosfathalterna är låga förutom i och kring groparna i det ena huset och ett par av stolphålen i det andra huset. Det är inte den oorganiska halten som är hög, den som tydligast visar på kulturpåverkan och människors boende, utan den organiskt bundna fosfaten. Denna har en koppling till den höga organiska halten i dessa prover. Bakomliggande faktorer kan vara gödsling med naturgödsel och att det som provtagits här utgör en fyllning i dessa gropar med näringsberikat och torvigt ytmaterial, medan det som provtagits i de andra stolphålen är mer minerogent.

Sammantaget alltså ett mycket magert resultat när det gäller makrofossil, inte heller ben eller annat material hittades i proverna. Markkemiresultaten ger bilden av ett hus som inte brunnit vilket gör chanserna att hitta förkolnat växtmaterial minimala. Ett korttidsnyttjande av platsen kan också finnas med i bilden, och avspeglas i de ganska låga värdena. Tilläggas kan att proverna var onödigt små och att det är viktigt att rätt stolphålsfyllning provtas - den som man bedömer som inrasat golvmaterial efter att byggnaden slutat användas, eller fyllning från nyttjandetiden.

Bilaga 3. Anläggningslista – Halland, Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 121

<i>Id</i>	<i>Namn</i>	<i>Arkeologiskt objekt</i>
2	Strandbostad	Huslämning
3	Förråd?	Huslämning
4	Hus i lerområdet	Huslämning
5	Lilla huset invid berget	Huslämning
6	Hus II vid berget	Huslämning
2600		Stolphål
2607		Stolphål
2616		Stolphål
2627		Stolphål
2635		Stolphål
2663		Stolphål
2672		Stolphål
2683		Stolphål
2692		Stolphål
2701		Grop
2716		Stolphål
2726		Stolphål
2734		Stolphål
2753		Stolphål
2760		Stolphål
2772		Stolphål
2780		Stolphål
2806		Stolphål
2813		Stolphål
2821		Stolphål
2831		Stolphål
2869		Stolphål
2875		Stolphål
2883		Stolphål
2890		Stolphål
2900		Stolphål
2910		Stolphål
2918		Stolphål
2927		Stolphål
2936		Stolphål
2946		Stolphål
2954		Stolphål
2960		Stolphål
2969		Stolphål
2979		Stolphål
2990		Stolphål
3001		Stolphål
3008		Stolphål
3014		Stolphål
3029		Stolphål
3039		Härdrest

<i>Id</i>	<i>Namn</i>	<i>Arkeologiskt objekt</i>
3046		Stolphål
3053		Stolphål
3059		Härd
3073		Stolphål
3089		Stolphål
3096		Stolphål
3101		Grop
3116		Stolphål
3125		Stolphål
3134		Stolphål
3142		Stolphål
3151		Stolphål
3158		Stolphål
3165		Stolphål
3171		Stolphål
3192		Stolphål
3202		Stolphål
3209		Stolphål
3217		Ränna
3232		Stolphål
3240		Stolphål
3249		Stolphål
3255		Stolphål
3286		Stolphål
3293		Stolphål
3300		Stolphål
3381		Nedgrävning
3397		Stolphål
3405		Stolphål
3414		Stolphål
3424		Stolphål
3433		Stolphål
3442		Nedgrävning
3458		Nedgrävning
3475		Nedgrävning
3491		Nedgrävning
3508		Stolphål
3519		Stolphål
3531		Stolphål
3540		Stolphål
3553		Stolphål
3561		Stolphål
3569		Stolphål
3579		Stolphål
3587		Ränna
3604		Stolphål

<i>Id</i>	<i>Namn</i>	<i>Arkeologiskt objekt</i>
3610		Nedgrävning
3626		Stolphål
3635		Stolphål
3644		Stolphål
3652		Stolphål
3662		Stolphål
3671		Stolphål
3682		Stolphål
3691		Stolphål
3697		Nedgrävning
3707		Stolphål
3714		Stolphål
3722		Stolphål
3731		Stolphål
3740		Stolphål
3751		Stolphål
3759		Stolphål
3769		Stolphål
3778		Stolphål
3785		Stolphål
3794		Stolphål
3795		Stolphål
3797		Stolphål
3810		Stolphål
3818		Stolphål
3825		Stolphål
3833		Stolphål
3841		Stolphål
3852		Stolphål
3861		Stolphål
3871		Stolphål
3880		Stolphål
3892		Nedgrävning
3903		Stolphål
3913		Stolphål
3924		Stolphål
3932		Stolphål
3944		Stolphål
3955		Stolphål
3967		Nedgrävning
3978		Nedgrävning
3991		Stolphål
3998		Nedgrävning
4013		Stolphål
4023		Nedgrävning
4031		Nedgrävning
4040		Stolphål
4050		Stolphål
4056		Stolphål

<i>Id</i>	<i>Namn</i>	<i>Arkeologiskt objekt</i>
4065		Stolphål
4075		Stolphål
4086		Stolphål
4095		Ränna
4109		Stolphål
4117		Stolphål
4125		Stolphål
4134		Stolphål
4144		Nedgrävning
4156		Härd
4171		Stolphål
4178		Stolphål
4187		Stolphål
4196		Stolphål
4210		Nedgrävning
4224		Stolphål
4236		Stolphål
4246		Stolphål
4256		Ränna
4270		Ränna
4284		Stolphål
4291		Härd
4312		Stolphål
4319		Stolphål
4327		Stolphål
4334		Stolphål
4342		Stolphål
4349		Stolphål
4357		Stolphål
4367		Stolphål
4377		Stolphål
4386		Stolphål
4396		Stolphål
4403		Stolphål
4410		Stolphål
4417		Stolphål
4424		Nedgrävning
4437		Stolphål
4446		Stolphål
4459		Stolphål
4469		Stolphål
4477		Stolphål
4487		Stolphål
4497		Stolphål
4505		Stolphål
4512		Stolphål
4519		Stolphål
4525		Stolphål
4537		Stolphål

<i>Id</i>	<i>Namn</i>	<i>Arkeologiskt objekt</i>
4549		Stolphål
4557		Nedgrävning
4569		Nedgrävning
4577		Stolphål
4584		Stolphål
4591		Stolphål
4599		Stolphål
4605		Stolphål
4613		Stolphål
4622		Stolphål
4628		Stolphål
4637		Nedgrävning
4650		Nedgrävning
4673		Nedgrävning
4691		Nedgrävning
4713		Stolphål
4722		Stolphål
4729		Stolphål
4822		Härd
4896		Stolphål
4934		Stolphål
4940		Härd
4951		Stolphål
4961		Stolphål
4969		Ränna
4984		Stolphål
4990		Härd
4998		Stolphål

<i>Id</i>	<i>Namn</i>	<i>Arkeologiskt objekt</i>
5005		Stolphål
5013		Ränna
5023		Ränna
5035		Ränna
5045		Ränna
5054		Ränna
5200		Stolphål
5212		Stolphål
5222		Stolphål
5232		Stolphål
5245		Stolphål
5253		Stolphål
5263		Stolphål
5270		Stolphål
5282		Stolphål
5293		Stolphål
5302		Grop
5321		Stolphål
5331		Stolphål
5340		Stolphål
5357		Stolphål
200001		Grop
200002		Stolphål
200003		Stolphål
200004		Stolphål
200005		Stolphål
200006		Stolphål
200301		Stolphål

Bilaga 4. Anläggningslista – Halland, Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 212

<i>Id</i>	<i>Namn</i>	<i>Ark. objekt</i>	<i>Sot</i>	<i>Kol</i>	<i>Storlek (m)</i>	<i>Djup (m)</i>
2	Stavkyrka	Huslämning			8×11,50	
3	Långhus, yngre järnålder	Huslämning			12×2,70 takbärande	
4	Grophus 1	Huslämning			2×5	0,50
5	Grophus 2	Huslämning			2×4	0,50
6	Grophus 3	Huslämning			2×4	0,50
7	Skeppssättning	Grav	Ja	Ja	16	0,25–0,30
8	Husgrund	Huslämning	Ja	Ja	12×6	0,25
9	Mesolitikum	Lager	Nej	Ja	Fortsätter utanför om- rådet	0,10
11	Långhus, folkvandringstid	Huslämning				
12	Stolphålsrad	Huslämning				
13	Hydda	Huslämning				
200		Stolphål			0,20	0,35
226		Stolphål			0,40	0,45
245		Stolphål			0,40	0,15
260		Stolphål		Ja	0,50	0,15
273		Stolphål		Ja	0,30	0,20
284		Stolphål		Ja	0,40	0,33
300		Stolphål			0,60	0,40
317		Grop			0,80	0,20
341		Stolphål	Ja		0,35	0,08
352		Stolphål			0,45	0,30
364		Stolphål			0,50	0,50
374		Stolphål			0,40	0,20
384		Stolphål			0,35	0,35
397		Stolphål		Ja	0,35	0,13
408		Stolphål			0,34	0,32
419		Stolphål			0,26	0,12
438		Stolphål			0,27	0,10
453		Stolphål			0,30	0,18
479		Grop			0,90	0,30
501		Stolphål			0,66	0,46
515		Stolphål			0,64	0,20
528		Stolphål			0,20	0,14
536		Stolphål			0,20	0,15
545		Färgning			0,35×0,60	0,05
560		Stolphål			0,40	0,32

Id	Namn	Ark. objekt	Sot	Kol	Storlek (m)	Djup (m)
571		Stolphål			0,25	0,13
584		Stolphål			0,30	0,10
592		Stolphål			0,60	0,50
627		Stolphål			0,35	0,24
639		Grop?			0,60	0,22
652		Stolphål			0,35	0,16
664		Stolphål			0,20	0,10
672	Kistbegravning	Grav		Ja	1,20×1,70	0,06
699		Härd	Ja	Ja	1,20	0,20
717		Stolphål			0,25	0,07
727		Stolphål			0,25	0,14
740		Stolphål			0,20	0,10
750		Stolphål			0,30	0,20
761		Stolphål			0,60	0,09
778		Stolphål			0,40	0,30
823		Stolphål			0,30	0,05
832		Stolphål			0,20	0,06
850		Stolphål			0,20	0,12
859		Härd	Ja	Ja	0,85	0,20
885		Stenlyft			0,70	0,15
897		Stolphål			0,30	0,11
908		Stolphål			0,32	0,16
920		Stenlyft		Ja	0,50	0,10
932		Stenlyft		Ja	0,50	0,10
968		Härd	Ja	Ja	1	0,16
1019		Stolphål		Ja	0,20	0,05
1028		Härd	Ja	Ja	0,90	0,15
1046		Stenlyft			0,70	0,20
1065		Stenlyft			0,50	0,20
1080		Stenlyft		Ja	0,50	0,20
1092		Stenlyft		Ja	0,60	0,20
1111	Skelettgrav	Grav			0,73×2,10	0,38
1152	Skelettgrav	Grav			0,55×2	0,32
1192		Recent störning				
1242		Kol- och sotlager			5 i V-Ö 4,5 i N-S	0,05
1315		Härd/ugn		Ja	1,80×1	0,25
1387		Stolphål			0,50	0,33
1399		Stolphål			0,38	0,24
1409		Stolphål			0,35	0,20

<i>Id</i>	<i>Namn</i>	<i>Ark. objekt</i>	<i>Sot</i>	<i>Kol</i>	<i>Storlek (m)</i>	<i>Djup (m)</i>
1419		Stolphål			0,30	0,18
1428		Stolphål			0,30	0,16
1452		Stolphål			0,40	0,20
1462		Ränna			4×0,20	0,15
1480		Stolphål			0,36	0,27
1488		Stolphål			0,13	0,12
1494		Stolphål			0,52	0,18
1505		Grop			0,80	0,47
1525		Stolphål			0,40	0,20
1544		Stolphål			0,34	0,27
1573		Stolphål			0,30	0,21
1587	Skelettgrav	Grav			2×1	0,34
1713		Lager				
1761		Lager				
2410		Härd			1	0,15
2432		Grop			2×4	0,50
2457		Grop			2×4	0,50
2487		Stolphål			0,70	0,25
2503		Härd	Ja	Ja	1,05	0,30
2566		Nedgrävning/ stenpackning			1,60×0,70	0,15
2589		Stolphål			0,70	0,25
5111		Stolphål			0,50	0,55
5124		Stolphål			0,70	0,30
5148		Stolphål			0,25	
5162		Stolphål			0,70	0,20
5189		Stolphål			0,20	
200008		Stenlyft			0,35	0,10
200009		Stenlyft			0,35	0,10
200010		Stenlyft			0,30	0,20
200011		Stenlyft			0,65×2	0,40
200012		Stolphål			0,18	0,15
200014		Stolphål			0,25	0,10
200015		Stolphål			0,40	0,80
200016		Stolphål			0,20	0,12
200018		Stolphål			0,45	0,18
200019		Stolphål			0,12	0,06
200022		Stolphål			0,40	0,30
200023		Stolphål			0,40	0,38
200024		Stolphål			0,40	0,40
200025		Stolphål			0,30	0,15

<i>Id</i>	<i>Namn</i>	<i>Ark. objekt</i>	<i>Sot</i>	<i>Kol</i>	<i>Storlek (m)</i>	<i>Djup (m)</i>
200026		Stolphål			0,40	0,30
200027		Stolphål			0,40	0,40
200028		Stolphål			0,40	0,40
200030		Stolphål			0,34	0,20
200031		Stolphål			0,33	0,14
200032		Stolphål			0,70	0,38
200033		Stolphål			0,33	0,10
200034		Stolphål			0,30	0,16
200035		Stolphål			0,30	0,20
200039		Stolphål			0,30	0,10
200042		Stolphål			0,20	0,20
200043		Härd			1×0,50	0,10
200044		Stolphål			0,20	0,10
200045		Grop			0,50×0,30	0,20
200046		Kokgrop	Ja	Ja	1×0,50	0,50
200047		Stolphål			0,20	0,20
200048		Lertäkt/ störning			1,20	2,40
200049		Ränna			3,50×0,60	0,60
200050		Ränna			6×0,50	
200051		Härd		Ja	0,50	0,20
200052		Stolphål			0,30	0,20
200053		Stolphål			0,38	0,20
200054	Skelettgrav	Grav			1×2	0,20
200055		Stolphål			0,38	0,25
200056		Stolphål			0,40	0,30
200057		Stolphål			0,35	0,25
200058		Grop			0,60	0,15
200061		Stolphål			0,20	0,15
200062		Stolphål			0,20	0,15
200063		Ränna			2×0,40	0,40
200064		Mesolitisk bo- platslager				
200065		Stolphål			0,20	0,10
200066		Stolphål			0,25	0,15
200067		Stolphål			0,25	0,06
200068		Stolphål			0,30	0,20
200069		Stolphål			0,30	0,20
200070		Ränna			4×0,45	0,15
200071		Landsväg, 1700-tal			4	

<i>Id</i>	<i>Namn</i>	<i>Ark. objekt</i>	<i>Sot</i>	<i>Kol</i>	<i>Storlek (m)</i>	<i>Djup (m)</i>
200072		Grop			2×1,30	0,15
200073		Stenlyft			0,30	0,10
200074		Stenlyft			0,30	0,10
200075		Stenlyft			0,20	0,03
200076		Stenlyft			0,20	0,02
200077		Husgrund			12×7	0,25
200078		Bengt Bults svartbygge				
200079		Grop			5×2	0,50
200082		Tölö 213, väg				
200097		Stolphål			0,35	0,20
200547		Brunn			1	0,90
200563		Stolphål			0,45	0,55
200564		Stolphål			0,50	0,55
200565		Stolphål			0,60	0,07
200575		Härd		Ja	0,50	0,04
200576		Härd	Ja	Ja	1	0,20

Bilaga 5. Fyndlista – Halland, Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 121

Objekt Id	Id	Klass	Subklass	Fnr	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Anmärkning
1	200026	Fynd	Bergart	20	Bergart	Avslag/avfall	19	1	
2	200027	Fynd	Flinta GAM	21	Flinta	Spån	21	2	
3	200028	Fynd	Flinta GAM	22	Flinta	Avslag	96	17	
4	200029	Fynd	Bergart	23	Kvarts	Avslag/avfall	14	1	Med retusch?
5	200030	Fynd	Flinta GAM	24	Flinta	Skrapa	54	1	Osäker
6	200031	Fynd	Flinta GAM	25	Flinta	Kärna	194	1	Ett avslag del av kärna
7	200032	Fynd	Flinta GAM	26	Flinta	Avslag	378	55	
8	200033	Fynd	Flinta GAM	27	Flinta	Kärna	281	2	
9	200034	Fynd	Flinta GAM	28	Flinta	Spån	36	2	
10	200035	Fynd	Flinta GAM	29	Flinta	Retuscherat avslag	34	4	
11	200036	Fynd	Flinta GAM	30	Flinta	Spånskrapa	32	2	
12	200037	Fynd	Flinta GAM	31	Flinta	Skrapa	0	0	Kärna med retusch
13	200038	Fynd	Flinta GAM	32	Flinta	Avslag	25	1	
14	200039	Fynd	Flinta GAM	33	Flinta	Spån	1	1	Med retusch?
15	200040	Fynd	Flinta GAM	34	Flinta	Avslag	2	2	
16	200041	Fynd	Flinta GAM	35	Flinta	Avslag	11	2	Ett med retusch? Båda med cortex
17	200042	Fynd	Flinta GAM	36	Flinta	Avslag	14	6	
18	200043	Fynd	Flinta GAM	37	Flinta	Avslag	40	3	
19	200044	Fynd	Flinta GAM	38	Flinta	Avslag	7	3	
20	200045	Fynd	Bergart	39	Kvarts	Avslag/avfall	180	7	
21	200046	Fynd	Bergart	40	Kvarts	Kärna	174	1	
22	200047	Fynd	Flinta GAM	41	Flinta	Kärna	18	1	
23	200048	Fynd	Flinta GAM	42	Flinta	Avslag/avfall	48	2	
24	200049	Fynd	Flinta GAM	43	Flinta	Yxa	3	1	Yxegg – misslyckad? Retuscherad
25	200050	Fynd	Flinta GAM	44	Flinta	Spån	1	2	
26	200051	Fynd	Flinta GAM	45	Flinta	Avslag	13	5	Ett med osäker retusch
27	200052	Fynd	Flinta GAM	46	Flinta	Avslag/avfall	254	9	
28	200053	Fynd	Flinta GAM	47	Flinta	Retuscherat avslag	19	1	
29	200054	Fynd	Flinta GAM	48	Flinta	Spån	1	1	Fragment av spån
30	200055	Fynd	Flinta GAM	49	Flinta	Avslag	35	13	Ett med retusch – spets?
31	200056	Fynd	Flinta GAM	50	Flinta	Avslag/avfall	79	10	
32	200057	Fynd	Flinta GAM	51	Flinta	Ryggsån	10	1	
33	200060	Fynd	Flinta GAM	53	Flinta	Avslag	30	2	
34	200132	Fynd	Flinta GAM	125	Flinta	Avslag	75	13	

Objekt Id	Id	Klass	Subklass	Fnr	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Anmärkning
35	200133	Fynd	Flinta GAM	126	Flinta	Spån	9	4	
36	200136	Fynd	Keramik	127	Keramik		2	1	Fragment
37	200137	Fynd	Flinta GAM	128	Flinta	Spån	18	1	
38	200138	Fynd	Flinta GAM	129	Flinta	Splitter	3	5	
39	200139	Fynd	Flinta GAM	130	Flinta	Plattformskärna	214	1	
40	200140	Fynd	Flinta GAM	131	Flinta	Avslag	126	12	
41	200141	Fynd	Flinta GAM	132	Flinta	Avslag	40	1	
42	200142	Fynd	Flinta GAM	133	Flinta	Kärna	330	2	
43	200143	Fynd	Flinta GAM	134	Flinta	Avslag	50	4	
44	200144	Fynd	Flinta GAM	135	Flinta	Ryggspån	19	1	
45	200145	Fynd	Flinta GAM	136	Flinta	Avslag	32	3	
46	200146	Fynd	Flinta GAM	137	Flinta	Plattformskärna	25	1	
47	200147	Fynd	Flinta GAM	138	Flinta	Avslag	154	11	
48	200148	Fynd	Flinta GAM	139	Flinta	Avslag	13	2	
49	200149	Fynd	Flinta GAM	140	Flinta	Spån	5	3	
50	200150	Fynd	Flinta GAM	141	Flinta	Avslag	166	6	
51	200151	Fynd	Flinta GAM	142	Flinta	Avslag	14	2	
52	200152	Fynd	Flinta GAM	143	Flinta	Skrapa	6	1	
53	200153	Fynd	Flinta GAM	144	Flinta	Spån	2	1	
54	200061	Fynd	Flinta GAM	54	Flinta	Spån	6	2	
55	200062	Fynd	Flinta GAM	55	Flinta	Avslag	46	6	
56	200063	Fynd	Flinta GAM	56	Flinta	Splitter	2	4	
57	200064	Fynd	Flinta GAM	57	Flinta	Retuscherat spån	16	1	
58	200065	Fynd	Flinta GAM	58	Flinta	Plattformskärna	75	1	
59	200066	Fynd	Bergart	59	Kvarts	Avslag/avfall	309	16	
60	200067	Fynd	Flinta GAM	60	Flinta	Avslag	16	4	
61	200068	Fynd	Flinta GAM	61	Flinta	Kärna	241	1	
62	200069	Fynd	Flinta GAM	62	Flinta	Avslag	58	1	
63	200070	Fynd	Flinta GAM	63	Flinta	Avslag	9	3	
64	200071	Fynd	Flinta GAM	64	Flinta	Avslag	20	2	
65	200072	Fynd	Flinta GAM	65	Flinta	Spån	3	1	
66	200073	Fynd	Flinta GAM	66	Flinta	Avslag	87	16	
67	200074	Fynd	Flinta GAM	67	Flinta	Spån	13	7	
68	200075	Fynd	Flinta GAM	68	Flinta	Splitter	3	9	
69	200076	Fynd	Flinta GAM	69	Flinta	Avslag	14	1	
70	200077	Fynd	Flinta GAM	70	Flinta	Avslag	6	1	
71	200078	Fynd	Flinta GAM	71	Flinta	Kärna	132	1	
72	200079	Fynd	Flinta GAM	72	Flinta	Avslag	24	1	
73	200080	Fynd	Flinta GAM	73	Flinta	Avslag	81	34	
74	200081	Fynd	Flinta GAM	74	Flinta	Splitter	12	31	

Objekt Id	Id	Klass	Subklass	Fnr	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Anmärkning
75	200082	Fynd	Flinta GAM	75	Flinta	Spån	13	4	
76	200059	Fynd	Flinta GAM	52	Flinta	Avslag	2	2	
77	200127	Fynd	Flinta GAM	120	Flinta	Avslag	96	1	
78	200128	Fynd	Flinta GAM	121	Flinta	Avslag	127	7	
79	200129	Fynd	Flinta GAM	122	Flinta	Avslag	25	2	
80	200130	Fynd	Flinta GAM	123	Flinta	Avslag	96	2	
81	200131	Fynd	Flinta GAM	124	Flinta	Retuscherat avslag	43	1	
82	200007	Fynd	Flinta GAM	1	Flinta	Avslag	20	2	Defekt
83	200008	Fynd	Flinta GAM	2	Flinta	Avslag	15	3	
84	200009	Fynd	Flinta GAM	3	Flinta	Avslag	10	2	
85	200010	Fynd	Flinta GAM	4	Flinta	Retuscherat avslag	31	1	
86	200011	Fynd	Flinta GAM	5	Flinta	Avslag	4	1	
87	200012	Fynd	Flinta GAM	6	Flinta	Splitter	0	1	
88	200013	Fynd	Flinta GAM	7	Flinta	Avslag	45	1	
89	200014	Fynd	Bergart	8	Bergart	Malsten	1000	1	
90	200015	Fynd	Flinta GAM	9	Flinta	Retuscherat avslag	40	1	
91	200016	Fynd	Flinta GAM	10	Flinta	Spån	8	2	
92	200017	Fynd	Flinta GAM	11	Flinta	Avslag	9	1	
93	200018	Fynd	Flinta GAM	12	Flinta	Avslag/avfall	144	14	Neolitiska och mesolitiska
94	200019	Fynd	Flinta GAM	13	Flinta	Avslag/avfall	49	5	
95	200020	Fynd	Bergart	14	Bergart	Avslag/avfall	95	1	
96	200021	Fynd	Flinta GAM	15	Flinta	Avslag	75	6	
97	200022	Fynd	Flinta GAM	16	Flinta	Spån	2	3	
98	200023	Fynd	Flinta GAM	17	Flinta	Spån	4	1	Ryggspån
99	200024	Fynd	Flinta GAM	18	Flinta	Avslag/avfall	51	1	Kärna?
100	200025	Fynd	Flinta GAM	19	Flinta	Retuscherat avslag	109	1	
101	200083	Fynd	Flinta GAM	76	Flinta	Plattformskärna	16	1	Fragment
102	200084	Fynd	Flinta GAM	77	Flinta	Retuscherat spån	9	1	
103	200085	Fynd	Flinta GAM	78	Flinta	Spån	10	1	
104	200086	Fynd	Flinta GAM	79	Flinta	Avslag	13	3	
105	200087	Fynd	Flinta GAM	80	Flinta		212	17	
106	200088	Fynd	Flinta GAM	81	Flinta	Plattformskärna	119	2	
107	200089	Fynd	Flinta GAM	82	Flinta	Spån	14	4	
108	200090	Fynd	Flinta GAM	83	Flinta	Avslag	113	11	
109	200091	Fynd	Flinta GAM	84	Flinta	Splitter	2	6	
110	200092	Fynd	Flinta GAM	85	Flinta	Spån	6	2	
111	200093	Fynd	Flinta GAM	86	Flinta	Avslag	18	6	
112	200094	Fynd	Flinta GAM	87	Flinta	Spån	10	1	
113	200095	Fynd	Flinta GAM	88	Flinta	Spån	21	1	

Objekt Id	Id	Klass	Subklass	Fnr	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Anmärkning
114	200096	Fynd	Flinta GAM	89	Flinta	Avslag	11	2	
115	200097	Fynd	Flinta GAM	90	Flinta	Avslag	17	1	
116	200098	Fynd	Flinta GAM	91	Flinta	Avslag	64	1	
117	200099	Fynd	Flinta GAM	92	Flinta	Kärna	33	1	
118	200100	Fynd	Flinta GAM	93	Flinta	Spån	2	1	
119	200101	Fynd	Flinta GAM	94	Flinta	Avslag	170	8	
120	200102	Fynd	Flinta GAM	95	Flinta	Retuscherat avslag	13	1	
121	200103	Fynd	Flinta GAM	96	Flinta	Splitter	2	6	
122	200104	Fynd	Flinta GAM	97	Flinta	Avslag	83	16	
123	200105	Fynd	Flinta GAM	98	Flinta	Avslag	38	11	
124	200106	Fynd	Flinta GAM	99	Flinta	Avslag	71	7	
125	200107	Fynd	Flinta GAM	100	Flinta	Avslag	11	6	
126	200108	Fynd	Flinta GAM	101	Flinta	Avslag	120	14	
127	200109	Fynd	Flinta GAM	102	Flinta	Splitter	4	6	
128	200110	Fynd	Flinta GAM	103	Flinta	Spån	10	2	
129	200111	Fynd	Flinta GAM	104	Flinta	Avslag	48	9	
130	200112	Fynd	Flinta GAM	105	Flinta	Splitter	2	5	
131	200113	Fynd	Flinta GAM	106	Flinta	Spån	16	1	
132	200114	Fynd	Flinta GAM	107	Flinta	Spån	7	1	
133	200115	Fynd	Flinta GAM	108	Flinta	Avslag	7	3	
134	200116	Fynd	Flinta GAM	109	Flinta	Avslag	170	19	
135	200117	Fynd	Flinta GAM	110	Flinta	Kärna	58	1	
136	200118	Fynd	Flinta GAM	111	Flinta	Avslag	61	7	
137	200119	Fynd	Flinta GAM	112	Flinta	Avslag	27	1	
138	200120	Fynd	Flinta GAM	113	Flinta	Avslag	31	3	
139	200121	Fynd	Flinta GAM	114	Flinta	Avslag	45	1	
140	200122	Fynd	Flinta GAM	115	Flinta	Skrapa	10	1	
141	200123	Fynd	Flinta GAM	116	Flinta	Avslag	58	2	
142	200124	Fynd	Flinta GAM	117	Flinta	Kärnyxa	72	1	
143	200125	Fynd	Flinta GAM	118	Flinta	Avslag	55	2	
144	200126	Fynd	Flinta GAM	119	Flinta	Retuscherat avslag	28	1	
145	200154	Fynd	Flinta GAM	145	Flinta	Splitter	8	12	
146	200155	Fynd	Brons	146	Brons		18	1	
147	200156	Fynd	Flinta GAM	147	Flinta	Avslag	31	2	
148	200157	Fynd		148			0	0	
149	200158	Fynd	Flinta GAM	149	Flinta	Kärna	63	1	
150	200159	Fynd	Flinta GAM	150	Flinta	Spån	2	1	
151	200160	Fynd	Flinta GAM	151	Flinta	Avslag	28	3	
152	200161	Fynd	Flinta GAM	152	Flinta	Skrapa	27	1	
153	200162	Fynd	Flinta GAM	153	Flinta	Avslag	11	1	

Objekt Id	Id	Klass	Subklass	Fnr	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Anmärkning
154	200163	Fynd	Flinta GAM	154	Flinta	Avslag	50	5	
155	200164	Fynd	Flinta GAM	155	Flinta	Avslag	128	11	
156	200165	Fynd	Flinta GAM	156	Flinta	Avslag	33	11	
157	200166	Fynd	Flinta GAM	157	Flinta	Splitter	3	6	
158	200167	Fynd	Flinta GAM	158	Flinta	Kärna	21	1	Fragment
159	200168	Fynd	Flinta GAM	159	Flinta	Knacksten	34	1	Fragment
160	200169	Fynd	Flinta GAM	160	Flinta	Spån	4	15	
161	200170	Fynd	Flinta GAM	161	Flinta	Kärna	62	2	
162	200171	Fynd	Flinta GAM	162	Flinta	Avslag	71	5	
163	200172	Fynd	Flinta GAM	163	Flinta	Skrapa	16	1	
164	200173	Fynd	Flinta GAM	164	Flinta	Avslag	9	3	
165	200174	Fynd	Flinta GAM	165	Flinta	Skrapa	31	1	
166	200175	Fynd	Flinta GAM	166	Flinta	Avslag	284	1	
167	200176	Fynd	Flinta GAM	167	Flinta	Avslag	52	4	
168	200177	Fynd	Flinta GAM	168	Flinta	Sidofragment	16	1	
169	200178	Fynd	Flinta GAM	169	Flinta	Avslag	42	2	
170	200179	Fynd	Flinta GAM	170	Flinta	Kärna	46	1	
171	200180	Fynd	Flinta GAM	171	Flinta	Spån	1	1	
172	200181	Fynd	Flinta GAM	172	Flinta	Avslag	102	5	
173	200182	Fynd	Flinta GAM	173	Flinta	Avslag	24	7	
174	200183	Fynd	Flinta GAM	174	Flinta	Avslag	22	2	
175	200184	Fynd	Flinta GAM	175	Flinta	Skrapa	38	1	
176	200201	Fynd	Flinta GAM	190	Flinta	Avslag	6	1	
177	200202	Fynd	Flinta GAM	191	Flinta	Avslag	14	4	
178	200203	Fynd	Flinta GAM	192	Flinta	Plattformsavslag	11	1	
179	200204	Fynd	Flinta GAM	193	Flinta	Spån	3	1	
180	200205	Fynd	Flinta GAM	194	Flinta	Avslag	115	3	
181	200206	Fynd	Flinta GAM	195	Flinta	Avslag	46	2	
182	200207	Fynd	Flinta GAM	196	Flinta	Avslag	47	3	
183	200208	Fynd	Flinta GAM	197	Flinta	Avslag	21	6	
184	200209	Fynd	Flinta GAM	198	Flinta	Avslag	194	3	
185	200210	Fynd	Flinta GAM	199	Flinta	Avslag	35	2	
186	200211	Fynd	Flinta GAM	200	Flinta	Avslag	64	7	
187	200212	Fynd	Flinta GAM	201	Flinta	Splitter	7	8	
188	200213	Fynd	Flinta GAM	202	Flinta	Avslag	85	19	
189	200214	Fynd	Flinta GAM	203	Flinta	Splitter	12	17	
190	200215	Fynd	Flinta GAM	204	Flinta	Spån	4	3	
191	200216	Fynd	Flinta GAM	205	Flinta	Splitter	2	9	
192	200217	Fynd	Flinta GAM	206	Flinta	Avslag	8	1	
193	200219	Fynd	Flinta GAM	207	Flinta	Rombisk mikrolit	1	1	

Objekt Id	Id	Klass	Subklass	Fnr	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Anmärkning
194	200220	Fynd	Flinta GAM	208	Flinta	Lancettmikrolit	1	1	
195	200221	Fynd	Bergart	209	Bergart	Knacksten	310	1	
196	200222	Fynd	Flinta GAM	210	Flinta	Avslag	7	1	
197	200223	Fynd	Flinta GAM	211	Flinta	Kärna	160	2	
198	200224	Fynd	Flinta GAM	212	Flinta	Avslag	78	13	
199	200225	Fynd	Flinta GAM	213	Flinta	Mikrospån	0	1	
200	200226	Fynd	Flinta GAM	214	Flinta	Avslag	13	5	
201	200227	Fynd	Flinta GAM	215	Flinta	Splitter	1	7	
202	200228	Fynd	Flinta GAM	216	Flinta	Avslag	19	2	
203	200229	Fynd	Flinta GAM	217	Flinta	Avslag	147	10	
204	200230	Fynd	Flinta GAM	218	Flinta	Avslag	29	4	
205	200231	Fynd	Flinta GAM	219	Flinta	Kärna	79	1	
206	200232	Fynd	Flinta GAM	220	Flinta	Avslag	28	4	
207	200233	Fynd	Flinta GAM	221	Flinta	Avslag	87	3	
208	200234	Fynd	Flinta GAM	222	Flinta	Kärna	69	1	
209	200235	Fynd	Flinta GAM	223	Flinta	Avslag	41	2	
210	200236	Fynd	Flinta GAM	224	Flinta	Avslag	40	3	
211	200237	Fynd	Flinta GAM	225	Flinta	Skrapa	35	1	
212	200238	Fynd	Flinta GAM	226	Flinta	Avslag	98	6	
213	200239	Fynd	Flinta GAM	227	Flinta	Avslag	37	8	
214	200240	Fynd	Flinta GAM	228	Flinta	Avslag	39	2	
215	200241	Fynd	Flinta GAM	229	Flinta	Retuscherat avslag	77	1	
216	200242	Fynd	Flinta GAM	230	Flinta	Avslag	14	4	
217	200243	Fynd	Flinta GAM	231	Flinta	Kärna	233	1	
218	200244	Fynd	Flinta GAM	232	Flinta	Spån	4	1	
219	200245	Fynd	Flinta GAM	233	Flinta	Avslag	10	1	
220	200185	Fynd	Flinta GAM	176	Flinta	Avslag	77	6	
221	200186	Fynd	Flinta GAM	177	Flinta	Kärna	92	2	
222	200187	Fynd	Flinta GAM	178	Flinta	Avslag	28	5	
223	200188	Fynd	Flinta GAM	179	Flinta	Avslag	6	1	
224	200190	Fynd	Flinta GAM	180	Flinta	Spånpilspets med tånge	4	1	
225	200191	Fynd	Flinta GAM	181	Flinta	Mikrospån	1	1	
226	200192	Fynd	Flinta GAM	182	Flinta	Avslag	20	1	
227	200194	Fynd	Flinta GAM	183	Flinta	Dolk	7	1	
228	200195	Fynd	Flinta GAM	184	Flinta	Avslag	6	1	
229	200196	Fynd	Flinta GAM	185	Flinta	Avslag	2	1	
230	200197	Fynd	Flinta GAM	186	Flinta	Avslag	53	1	
231	200198	Fynd	Flinta GAM	187	Flinta	Retuscherat avslag	15	1	
232	200199	Fynd	Flinta GAM	188	Flinta	Avslag	10	2	

Objekt Id	Id	Klass	Subklass	Fnr	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Anmärkning
233	200200	Fynd	Flinta GAM	189	Flinta	Kärna	33	1	
234	200246	Fynd	Flinta GAM	234	Flinta	Avslag	41	3	
235	200247	Fynd	Flinta GAM	235	Flinta	Retuscherat avslag	3	1	
236	200248	Fynd	Flinta GAM	236	Flinta	Avslag	101	6	
237	200249	Fynd	Flinta GAM	237	Flinta	Avslag	85	4	
238	200250	Fynd	Flinta GAM	238	Flinta	Avslag	8	3	
239	200251	Fynd	Flinta GAM	239	Flinta	Avslag	46	2	
240	200252	Fynd	Flinta GAM	240	Flinta	Avslag	10	2	
241	200253	Fynd	Flinta GAM	241	Flinta	Avslag	43	2	
242	200254	Fynd	Flinta GAM	242	Flinta	Avslag	8	1	
243	200255	Fynd	Flinta GAM	243	Flinta	Spån	4	1	
244	200256	Fynd	Flinta GAM	244	Flinta	Avslag	138	15	
245	200257	Fynd	Flinta GAM	245	Flinta	Spån	3	3	
246	200258	Fynd	Flinta GAM	246	Flinta	Kärna	64	2	
247	200259	Fynd	Flinta GAM	247	Flinta	Avslag	115	5	
248	200260	Fynd	Flinta GAM	248	Flinta	Avslag	54	8	
249	200261	Fynd	Flinta GAM	249	Flinta	Kärna	51	1	
250	200262	Fynd	Flinta GAM	250	Flinta	Avslag	159	11	
251	200263	Fynd	Flinta GAM	251	Flinta	Avslag	14	1	
252	200264	Fynd	Flinta GAM	252	Flinta	Avslag	966	100	
253	200265	Fynd	Flinta GAM	253	Flinta	Kärna	475	11	Även bikoniska och spånkärnor
254	200266	Fynd	Flinta GAM	254	Flinta	Ryggspån	31	14	
255	200267	Fynd	Flinta GAM	255	Flinta	Ryggspån	20	5	
256	200268	Fynd	Flinta GAM	256	Flinta	Retuscherat avslag	81	2	Redskap?
257	200269	Fynd	Järn	257	Järn	Nit	7	1	Norra delen
258	200270	Fynd	Flinta GAM	258	Flinta	Splitter	28	40	
259	200271	Fynd	Keramik Brorsson	259	Keramik	Importgods	6	1	Fragment
260	200272	Fynd	Keramik Brorsson	260	Keramik	Röd gods	3	2	Fragment
261	200273	Fynd	Flinta GAM	261	Flinta	Avslag	575	50	
262	200274	Fynd	Flinta GAM	262	Flinta	Kärna	141	1	
263	200275	Fynd	Flinta GAM	263	Flinta	Knacksten	91	1	Kärna från början
264	200276	Fynd	Flinta GAM	264	Flinta	Retuscherat avslag	189	2	
265	200277	Fynd	Flinta GAM	265	Flinta	Stickel	11	1	
266	200278	Fynd	Bergart	266	Kvarts	Avslag/avfall	34	4	
267	200279	Fynd	Keramik Brorsson	267	Keramik	Kärl	1	1	Fragment
268	200280	Fynd	Flinta GAM	268	Flinta	Spån	15	4	
269	200281	Fynd	Flinta GAM	269	Flinta	Splitter	9	13	

Objekt Id	Id	Klass	Subklass	Fnr	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Anmärkning
270	200282	Fynd	Flinta GAM	270	Flinta	Avslag	100	21	
271	200283	Fynd	Flinta GAM	271	Flinta	Kärna	142	5	Defekt
272	200284	Fynd	Flinta GAM	272	Flinta	Avslag	23	6	Neolitiska
273	200285	Fynd	Bergart	273	Kvarts	Avslag/avfall	1	1	
274	200286	Fynd	Flinta GAM	274	Flinta	Splitter	17	41	
275	200287	Fynd	Flinta GAM	275	Flinta	Spån	10	12	
276	200288	Fynd	Flinta GAM	276	Flinta	Ryggspån	3	3	
277	200289	Fynd	Flinta GAM	277	Flinta	Avslag	7	1	
278	200290	Fynd	Flinta GAM	278	Flinta	Avslag	19	3	
279	200291	Fynd	Flinta GAM	279	Flinta	Ryggspån	2	1	
280	200292	Fynd	Flinta GAM	280	Flinta	Spån	1	1	
281	200293	Fynd	Flinta GAM	281	Flinta	Avslag	19	3	
282	200294	Fynd	Flinta GAM	282	Flinta	Kärna	23	2	1 mikrospånkärna
283	200295	Fynd	Flinta GAM	283	Flinta	Avslag	5	1	
284	200296	Fynd	Flinta GAM	284	Flinta	Avslag	65	3	
285	200297	Fynd	Flinta GAM	285	Flinta	Kärna	37	1	Fragment
286	200298	Fynd	Flinta GAM	286	Flinta	Redskap	5	1	
287	200299	Fynd	Flinta GAM	287	Flinta	Avslag/avfall	193	1	
288	200300	Fynd	Flinta GAM	288	Flinta	Spån	1	1	

Bilaga 6. Fyndlista – Halland, Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 212

<i>Räknare</i>	<i>Material</i>	<i>Sakord</i>	<i>Vikt i gram</i>	<i>Antal</i>	<i>Fragment</i>	<i>Anmärkning</i>
57	Keramik	Kärl	86	18	F	G200007, stick 3, A1713
58	Keramik	Kärl	1	1	F	G5142, stick 1, A1713
1	Bränd lera	Lerklining	14	3	F	A317
13	Keramik	Kärl	52	8	F	A317, A-gods
89	Keramik	Kärl	15	2	F	Svartgods
42	Keramik	Kärl	27	1	F	
2	Keramik	Kärl	14	10	F	A1387
3	Keramik	Mynning	10	1	F	A1387, tjock utåtböjd
59	Keramik	Kärl	5	5	F	G200038, stick 2
4	Keramik	Kärl	14	1	F	
60	Keramik	Kärl	1	1	F	R200038, stick 3
61	Keramik	Kärl	35	3	F	G200007, stick 3
62	Keramik	Kärl	8	1	F	Flat botten, något utåtvängd men rak vägg
5	Keramik	Kärl	40	6	F	
63	Keramik	Kärl	10	2	F	Svartgods, R200037, stick 1, A1713
64	Keramik	Kärl	2	1	F	G5142, stick 2, A1713
65	Keramik	Kärl	39	5	F	G200007, stick 2
66	Keramik	Kärl	13	1	F	G5138, stick 1
67	Keramik	Kärl	25	1	F	G5138, stick 1, med matrester?
68	Keramik	Kärl	7	1	F	G200038, stick 3
69	Keramik	Kärl	81	5	F	Slammad och glättad, växtavtryck. G200007, stick 3
70	Keramik	Mynning	15	1	F	Utåtböjd rak mynning, vikingatid?
71	Keramik	Kärl	26	1	F	Rak botten, svagt utsvängd sida, G200007 stick 3
6	Keramik	Kärl	8	1	F	Med dekor
72	Keramik	Kärl	26	1	F	Grovmagrad, G200007, stick 3
7	Keramik	Kärl	12	1	F	A1315
73	Keramik	Mynning	76	2	F	Grovmagrat, stort förvaringskärl invid härd. R200040, stick 1
74	Keramik	Kärl	32	1	F	G200007, stick 3
8	Keramik	Kärl	48	1	F	Tjockväggigt, grovmagrat, glättat, växtavtryck, vikingatid?
9	Keramik	Mynning	10	1	F	Utåtböjd rundad mynning, finmagrad, oxiderad, A1713
10	Keramik	Kärl	14	1	F	Växtavtryck
11	Keramik	Kruka	4	2	F	Tunn, finmagrad
12	Keramik	Kärl	68	8	F	Oxiderad insida, fin magring, 2 bottenfragment med avtryck
14	Keramik	Kärl	9	3	D	Rundnött, i A1462 (rännan), degelfragment/äldre keramik?
15	Keramik	Kärl	34	3		Svartgods
16	Keramik	Kärl	24	1	F	Glättad
75	Keramik	Kärl	20	1	F	Starkt profilerad buk/konkav hals, G2000041, stick 2
76	Keramik	Kärl	11	1	F	Glättad, grovkornigt magrat, G200041, stick 2

Räknare	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Fragment	Anmärkning
77	Keramik	Kärl	6	1	F	Kol- och kvartsmagrat kärl, G200041, stick 2
78	Keramik	Kärl	9	2	F	Tunt glättat gods, G2000041, stick 2
79	Keramik	Kärl	11	2	F	Svartgods, tunn mynning
17	Bränd lera	Lerklining	152	140	F	Med växt- och bladavtryck, svart, A1192
18	Bränd lera	Lerklining	9	13		A200016
19	Keramik	Kärl	26	1	F	Oxiderad insida
80	Bränd lera	Lerklining	2	1	F	
81	Keramik	Kärl	28	2	F	Glättad yta, ingrävt i G5142, stick 1
20	Bränd lera	Lerklining	14	2	F	A1387
90	Keramik	Rödgoods	12	1	F	
91	Keramik	Kärl	1	1	F	Lösfynd, inmätt som 1F2526
21	Keramik	Mynning	4	1	F	Utåtböjd rak mynning, A1387
22	Bränd lera	Lerklining	8	8	F	A1387, ev. degelfragment också
92	Metall	Bearbetat	14	1	D	Sked? Skaft under ladugård
23	Brons	Föremål	1	1	F	Botten av A1192
24	Metall	Smälta	7	1	F	A1192, mot botten
82	Järn	Föremål	1	1	F	G5138, stick 1
83	Bränd lera	Lerklining	1	2	F	G200038, stick 1, A1713
25	Keramik	Kruka	20	3	F	
26	Bränd lera	Ugnsvägg	6	1	F	A200016
27	Keramik	Kärl	10	1	F	Hårt bränd, glättad, med matrester? med dekor
28	Järn	Slagg	109	6	F	1F2401
93	Järn	Slagg	127	6	F	A1192
94	Keramik	Kärl	6	1	F	1F2527, lösfynd, degelfragment?
29	Järn	Nit	19	1	I	
30	Järn	Spik	9	1	I	
31	Bränd lera	Lerklining	22	10	F	A200015
32	Bränd lera	Lerklining	1	1	F	
95	Bränd lera	Lerklining	18	1	F	Öster om A699, 1F2530
33	Keramik	Kärl	13	12	F	Oxiderad, glättad, finmagrad, i A602
34	Bränd lera	Lerklining	58	50	F	Stora blandat med mindre, rundnötta, A200022
35	Bränd lera	Tegel	123	1	F	
96	Järn	Slagg	72	1	F	A1192
36	Bränd lera	Lerklining	35	25	F	A761 (FU-fynd)
97	Bränd lera	Lerklining	92	4	F	A1192
37	Bränd lera	Lerklining	14	8	F	
38	Bränd lera	Lerklining	2	1	F	
39	Bränd lera	Lerklining	16	7	F	
40	Bränd lera	Lerklining	5	4	F	
41	Järn	Spik	6	1	F	
43	Bränd lera	Lerklining	22	1	F	
44	Järn	Spik	10	2	F	
45	Bränd lera	Lerklining	4	1	F	
84	Ben		1	2	F	Stick 2, ruta?

<i>Räknare</i>	<i>Material</i>	<i>Sakord</i>	<i>Vikt i gram</i>	<i>Antal</i>	<i>Fragment</i>	<i>Anmärkning</i>
46	Bränd lera	Lerklining	2	3	F	
47	Keramik	Rödgoods	44	1	F	Glaserat, nyare tid
85	Keramik	Kärl	1	1	F	Svartgoods
86	Ben		3	3	F	
48	Bränd lera		22	6	F	
98	Keramik	Kärl	4	1	F	Grovmagrat
49	Ben	Avfall	1	1	F	
54	Flinta	Skrapa	154	1		Skivavslag, bearbetat
55	Flinta	Ryggspån	1	2		
56	Bränd lera	Lerklining	2	2	F	
50	Bränd lera	Lerklining	5	3	F	
51	Bränd lera	Lerklining	1	1	F	
87	Bränd lera	Lerklining	1	1	F	
52	Keramik	Kärl	22	1	F	Kvartsmagrat, dåligt bränt
88	Keramik	Kärl	4	3	F	Degelfragment?
53	Ben		3	1	F	
99	Bränd lera	Lerklining	4	1	F	Slaggad lera, invid 1003
100	Ben		5	4	F	
101	Ben		1	4		Stick 2
102	Ben		1	1		
103	Ben		1	1		
104	Ben		1	1		
105	Ben		1	3	F	
106	Ben		3	11		Stick 1
107	Ben		1	7	F	
108	Ben		6	13	F	Stick 2
109	Ben		2	5	F	
110	Ben		1	1	F	
155	Ben		1	1	F	Stick 2
156	Ben		1	1	F	Stick 1
157	Ben		1	3	F	Stick 2
158	Ben		10	30	F	Stick 3
159	Ben		12	65	F	Södra delen, stick 1
160	Ben		5	27	F	Stick 1, N delen
161	Flinta	Avslag	21	5		
162	Flinta	Avslag	51	11		
163	Flinta	Avslag	3	1		Flathuggning
164	Flinta	Avslag	16	4		
165	Kvarts	Avslag/avfall	9	1		
166	Flinta	Spån	1	1		
167	Flinta	Avslag	24	6		Stick 1, neolitisk flinta
168	Flinta	Ryggspån	1	1		Stick 1, mesolitisk
169	Flinta	Spån	1	1		Stick 1, mesolitisk
170	Flinta	Avslag	6	1		Stick 1, mesolitisk

Räknare	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Fragment	Anmärkning
171	Flinta	Splitter	2	5		Stick 1, mesolitisk
201	Flinta	Kärna	101	1		Rest av kärna
202	Flinta	Knacksten	41	1	F	
203	Flinta	Avslag	24	1		
204	Flinta	Retuscherat avslag	3	1		
205	Flinta	Splitter	3	3		
206	Flinta	Avslag	11	1		
207	Flinta	Avslag	64	4		
208	Flinta	Yxa	32	1	F	Slipad yxegg
209	Bergart	Knacksten	259	1		
210	Flinta	Spån	3	1		
172	Flinta	Redskap	20	1	F	Mejsel
173	Flinta	Tvärpil	2	1	I	
174	Flinta	Skrapa	51	1		Mesolitiskt avslag som gjorts om till skrapa
175	Flinta	Retuscherat avslag	5	1		
176	Flinta	Skrapa	33	1		Stick 1
177	Flinta	Flathuggen spets utan tånge	3	1		Urnupen bas
178	Flinta	Skrapa	42	1		
211	Flinta	Kärna	210	1		
212	Flinta	Avslag	20	5		
213	Flinta	Splitter	1	3		
214	Flinta	Avslag	23	3		
215	Flinta	Knacksten	35	1		
216	Flinta	Spån	1	1		
217	Flinta	Avslag/avfall	47	1		
218	Flinta	Splitter	1	2		
219	Flinta	Flathuggen spets med tånge	2	0	F	Bruten spets, ev. retuscherad på ena sidan
220	Flinta	Kärna	62	1		Använd som knacksten?
221	Flinta	Avslag	5	2		
111	Flinta	Spån	1	1		
112	Flinta	Splitter	1	4		
113	Flinta	Splitter	1	2		
114	Flinta	Avslag	43	7		
115	Flinta	Avslag	55	10		S-del, stick 1
116	Flinta	Ryggspån	3	1		S-del, stick 1, bruten spets?
117	Flinta	Avslag	3	1		S-del, stick 1
118	Flinta	Splitter	5	8		S-del, stick 1
222	Flinta	Skrapa	82	1		Stick 2
223	Flinta	Spån	3	1		Stick 1
224	Flinta	Kärna	127	2	F	Stick 2
225	Flinta	Avslag	125	24		Stick 2
226	Flinta	Avslag	66	9		Stick 2

Räknare	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Fragment	Anmärkning
227	Flinta	Splitter	15	29		Stick 2
228	Flinta	Spån	3	3		Stick 2
229	Flinta	Ryggsån	5	1		Stick 2, med retusch?
230	Flinta	Retuscherat avslag	12	1		Stick 2
231	Flinta	Avslag	297	24		Stick 3
232	Flinta	Avslag	34	5		Stick 3
233	Flinta	Spån	13	1		Stick 3
234	Flinta	Splitter	18	20		Stick 3
235	Flinta	Retuscherat avslag	85	6		Stick 3
236	Kvarts	Avslag/avfall	280	8		Stick 3
237	Flinta	Avslag	50	10		Stick 1
238	Flinta	Splitter	1	3		Stick 1
239	Flinta	Avslag	25	8		
240	Flinta	Splitter	4	9		
241	Flinta	Retuscherat avslag	26	1		
242	Flinta	Spån	1	1		Stick 2, spets av pilspets?
243	Kvarts	Avslag/avfall	5	3		Stick 2
244	Flinta	Retuscherat avslag	97	3		Stick 3
245	Flinta	Redskap	30	1	F	
246	Flinta	Skrapa	29	1		Stick 3, med retusch
247	Flinta	Yxa	4	1	F	Stick 3, avslag vid framställning av tunnackiga yxor, nacken
248	Flinta	Avslag	15	4		Stick 3
249	Flinta	Avslag	25	8		Stick 3
250	Bergart	Knacksten	368	1		
251	Flinta	Avslag	187	24		Stick 1, blandat stora avslag
252	Flinta	Avslag	38	30		Stick 1, små avslag
253	Flinta	Splitter	5	14		Stick 1
254	Flinta	Retuscherat avslag	7	1		Stick 1
255	Kvarts	Avslag/avfall	16	3		Stick 1
256	Flinta	Spån	20	2		
257	Flinta	Skära	40	1		Stick 1
258	Flinta	Avslag	58	8		
259	Flinta	Kärna	34	1		Stick 1
260	Bergart	Knacksten	282	1		Stick 2
261	Kvarts	Avslag/avfall	7	1		Stick 2
262	Flinta	Avslag	15	9		Stick 2
263	Flinta	Ryggsån	13	1		Stick 2
264	Bergart	Knacksten	122	1		Stick 3
265	Flinta	Avslag	18	6		Stick 3
266	Kvarts	Avslag/avfall	22	1		Stick 3

Räknare	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Fragment	Anmärkning
267	Slagg		27	6		Stick 2, ler- och järnhaltig slagg
268	Flinta	Avslag	12	6		Stick 1
269	Flinta	Avslag	24	4		Stick 2
270	Flinta	Spån	3	1		Stick 2
271	Kvarts	Avslag/avfall	8	1		Stick 2
272	Flinta	Borr	39	1		Stick 3
273	Flinta	Avslag	9	2		Stick 3
274	Flinta	Avslag	32	10		Stick 1
275	Kvarts	Avslag/avfall	48	1		Stick 1
276	Flinta	Avslag	30	1		Stick 2
119	Flinta	Avslag	132	17		Stick 1
120	Flinta	Kärna	45	1	F	Stick 1
121	Flinta	Splitter	7	12		Stick 1
122	Kvarts	Avslag/avfall	27	2		Stick 1
123	Flinta	Avslag	26	2		Stick 2
124	Flinta	Splitter	4	10		Stick 2
125	Flinta	Avslag	136	18		Rensfynd
126	Flinta	Splitter	7	10		Rensfynd
127	Flinta	Avslag	253	28		Rensfynd
128	Flinta	Spån	45	5		
129	Flinta	Avslag	134	5		
130	Flinta	Kärna	358	3		
131	Flinta	Knacksten	132	1		
132	Flinta	Skrapa	2	1	F	
133	Flinta	Redskap	29	1		
134	Flinta	Redskap	2	1	F	Retuscherat spån från redskap
135	Flinta	Skrapa	27	1		Gjord av svallat avslag
136	Flinta	Borr	19	1		Med retusch
137	Flinta	Avslag	84	8		
138	Flinta	Övrig kärna med en plattf	22	1		Mikrospånkärna
139	Flinta	Avslag	76	5		
140	Flinta	Skrapa	6	1		Gjord av patinerat avslag
141	Flinta	Skrapa	12	1		
142	Flinta	Spån	1	1		
143	Flinta	Avslag	8	4		
144	Flinta	Avslag	6	2		
145	Flinta	Avslag	14	5		
146	Kvarts	Avslag/avfall	10	1		
195	Flinta	Spån	1	1		
196	Flinta	Splitter	4	10		
197	Flinta	Avslag	52	3		
198	Flinta	Avslag	122	18		Stick 1, västra delen
199	Kvarts	Avslag/avfall	30	3		Stick 1, västra delen
200	Flinta	Spån	25	4		Stick 1, västra delen

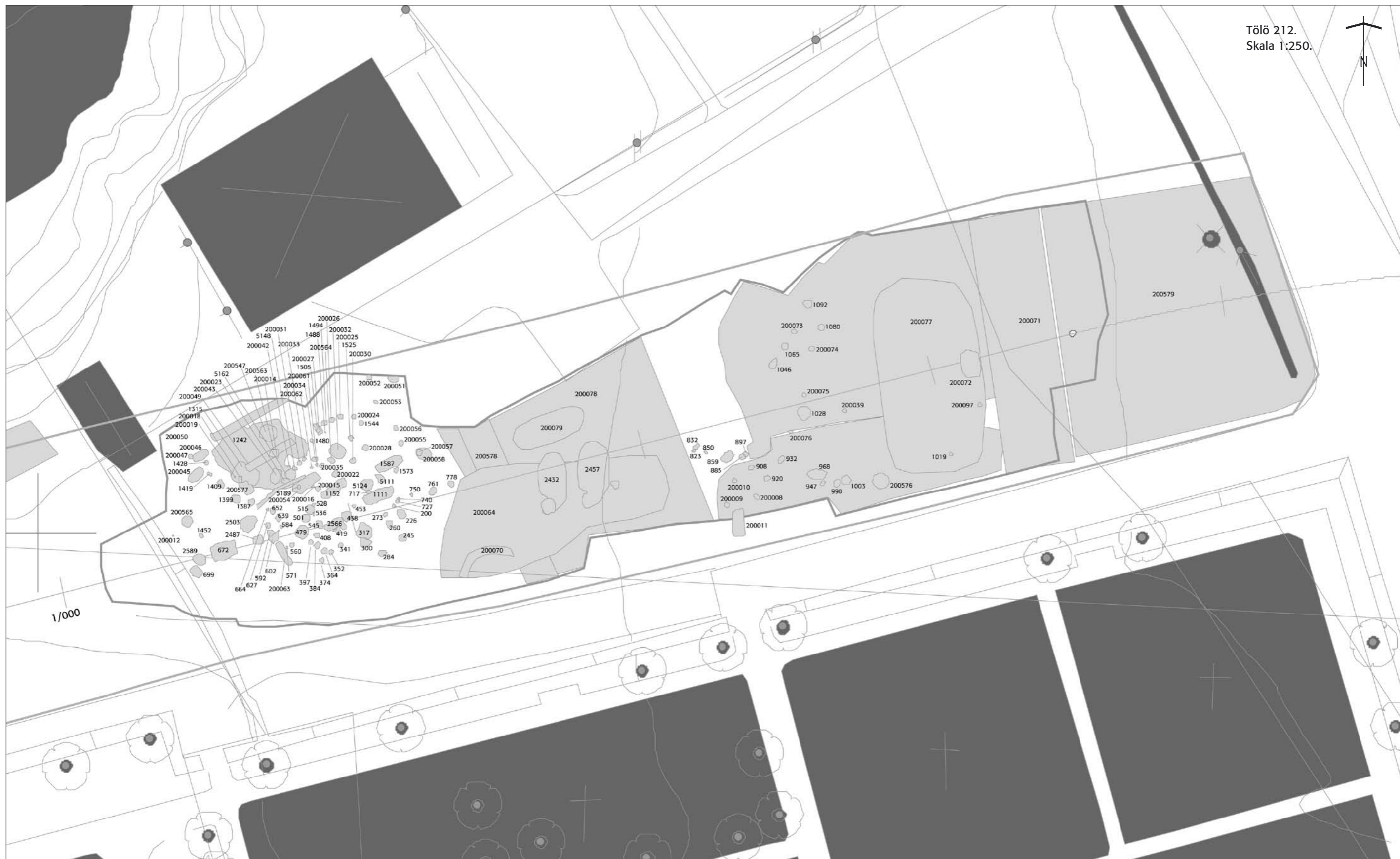
Räknare	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Fragment	Anmärkning
278	Kvarts	Avslag/avfall	24	2		
279	Flinta	Avslag	11	7		
280	Flinta	Spån	2	1		
281	Flinta	Skrapa	125	1		Skivavslag med retusch
282	Flinta	Avslag	39	6		
283	Flinta	Spån	4	2		
284	Flinta	Avslag	8	2		
285	Flinta	Avslag	17	1		
286	Flinta	Ryggspån	4	1		
287	Flinta	Avslag	7	3		1 med retusch?
288	Flinta	Avslag	11	3		
289	Flinta	Splitter	1	4		1 fragment av spån?
290	Flinta	Spån	1	1		
291	Flinta	Avslag	28	1		Skrapa?
292	Flinta	Splitter	1	3		
293	Flinta	Splitter	4	6		
294	Flinta	Avslag	8	2		
295	Flinta	Avslag	120	1		Skivavslag
296	Flinta	Plattformskärna	115	2		Invid hyddan, i västra delen av lagret
297	Flinta	Avslag	148	10		
298	Flinta	Spån	1	1		
299	Flinta	Splitter	2	4		
300	Flinta	Avslag	620	110		Östra delen av lagret
147	Flinta	Splitter	20	56		Östra delen av lagret
148	Flinta	Knacksten	34	1		Knackverktyg
149	Flinta	Skrapa	18	1		
150	Flinta	Spån	32	28		
151	Flinta	Plattformskärna	8	1		För mikrospån
152	Flinta	Avslag/avfall	47	1		Bearbetad? kärna? hårt svallad
153	Flinta	Avslag/avfall	73	1		
154	Kvarts	Avslag/avfall	10	4		Östra delen
301	Flinta	stickel	9	1		Västra delen av gruslagret
302	Flinta	Knacksten	800	1		Västra delen av gruslagret
303	Flinta	Retuscherat avslag	17	1		Västra delen av gruslagret
304	Bergart	Knacksten	518	1		Västra delen av gruslagret – också använd som slip
305	Flinta	Kärna	265	1		Västra delen av gruslagret – också knacksten
306	Flinta	Kärna	120	1		Västra delen av gruslagret.
307	Flinta	Spån	30	29		Västra delen, både äldre och yngre sandarnamaterial
308	Flinta	Ryggspån	37	7		Västra delen
309	Flinta	Splitter	12	27		Västra delen av gruslagret
310	Flinta	Avslag	340	51		Västra delen
311	Bergart	Bearbetad	71	1		Västra delen, bearbetad kant-/knacksten/skrapa?
312	Keramik	Kärl	4	1		Bandat gods, vikingatid/medeltid

Räknare	Material	Sakord	Vikt i gram	Antal	Fragment	Anmärkning
277	Flinta	Knacksten	100	1	D	
179	Järn	Föremål	17	2	F	
180	Täljsten	Gjutform	87	20	F	Osäker, dock bearbetade, gjutfragment och slipade delar
181	Flinta	Redskap	56	1		Segmentkniv?
182	Flinta	Kärna	174	1		
183	Flinta	Kärna	58	1		Handtagskärna
184	Flinta	Kärna	6	1	F	Del av spånkärna
185	Flinta	Ryggspån	22	2		FU-fynd
186	Flinta	Kärna	33	1	F	
187	Flinta	Avslag	320	28		FU-fynd
188	Kvarts	Avslag/avfall	111	4		FU-fynd
189	Bränd lera	Lerklining	20	1		
190	Kvarts	Avslag/avfall	25	2		
191	Bränd lera	Lerklining	3	1		
192	Ben		1	4	F	
193	Keramik	Mynning	5	1		Svartgods, G200040, stick 1, tunn mynning
194	Keramik	Rödgoods	1	1	F	
313	Keramik	Kärl	1	1	F	Finmagrat gods
314	Keramik	Kärl	11	1	F	Svartgods
315	Keramik	Kärl	7	3	F	
316	Bergart	Slipsten	430	1		Lösfynd invid västra schaktkanten

Bilaga 7. Schaktplaner Tölö 121 och 212

Figurförteckning

Fig. 1. Utsnitt ur GSD-Sverigekartan med platsen för undersökningen markerad.	6
Fig. 2. Utsnitt ur Blå kartan, blad 61 Göteborg, med platsen för undersökningen markerad. Skala 1:100 000.	10
Fig. 3. Utsnitt ur Ekonomiska kartan, blad 6B 6f, med undersökningsytorna inom fornlämningarna Tölö 121 respektive Tölö 212 markerade. Skala 1:10 000.	11
Fig. 4. Utsikt från nordost över dagens miljö kring kyrkan. Foto: Petra Nordin.....	12
Fig. 5. Karta över Kungsbackaområdet med en strandlinjekurva på 10 meter och kända mesolitiska fyndplatser markerade. Efter Nordqvist 2000 och Johansson 2001. De äldre mesolitiska boplatserna i närområdet har markerats med nummer 1–9: 1. Kolla. 2. Onsala Kyrka. 3. Gottskär. 4. Västra Hagen. 5. Ölmevalla. 6. Ölmevalla. 7. Tölö. 8. Lerberg. 9. Vallda-Kläppa.	14
Fig. 6. Fotot på kyrkan i Tölö är taget söderifrån kring förra sekelskiftet. Fotografen har stått uppe på det höga Tölöberg. Av bilden framgår hur öppet landskapet var. Till vänster om kyrkan skymtar det Silfverschiöldska gravkoret. Fotograf okänd. Nordhallands Hembygdsförenings arkiv.	16
Fig. 7. Omgivningarna kring Tölö kyrka. Fotot är taget från väster av Georg Persson 1973. Nordhallands Hembygdsförenings arkiv.....	16
Fig. 8. Tölö kyrka år 1917. Det arkeologiska undersökningsområdet är beläget på andra sidan kyrkan. Foto är taget av Birger Johansson. Nordhallands Hembygdsförenings arkiv.....	16
Fig. 9. Utsnitt ur den äldsta kartan över Tölö by från 1729. De grå partierna är åkrar, de gulgröna är ängsmark. Kyrkan syns tydligt, liksom de rosafärgade fyrkanter som markerar tomterna för byns sju gårdar. Undersökningsplatsen ligger precis norr om kyrkan, utanför byns inägor. Gården med beteckningen B kallas på en karta från år 1761 för Hallen och här kommer den nya kyrkan att uppföras under 1800-talets slut. År 1729 låg dock kyrkan på den plats där man ett stycke in i medeltiden, sannolikt under 1200-talet, byggde den stenkyrka som ersatte stavkyrkan från äldsta medeltid. Tölö kungsgård, från samma tid, låg sannolikt någonstans inom byns område, men några klara arkeologiska belägg från denna har inte dokumenterats.....	17
Fig. 10. Tölö by, som den såg ut på den så kallade häradskartan från 1920-talet. Kyrkan ligger på sin nuvarande plats, uppe på höjden och på den äldre gårdstomten. Byn har delvis splittrats vid laga skiftet och en del ny bebyggelse har tillkommit. På undersökningsplatsen ligger en mindre byggnad.....	17
Fig. 11. Schaktplan från förundersökningen.....	19
Fig. 12. Arbetsbild från undersökningen i Tölö 212. Foto: Jörgen Streiffert.....	21
Fig. 13. Schaktplan över Tölö 121. (Se också bilaga 7, s. 86–87.)	23
Fig. 14. Schaktplan över Tölö 212. (Se också bilaga 7, s. 88.)	24
Fig. 15. Plan över A2, huslämning, Tölö 121. Skala 1:200.....	26
Fig. 16. Plan över A3, huslämning, Tölö 121. Skala 1:200.....	27
Fig. 17. Plan över A4, huslämning, Tölö 121. Skala 1:200.....	27

Fig. 18. Plan över A5 och A6, huslämningar, Tölö 121. Skala 1:200.	28
Fig. 19. Schaktplan över delar av undersökningsområdet inom fornlämning Tölö 212. Planen visar hur intensivt miljön brukats.	30
Fig. 20. Plan och profiler över A13, hyddlämning, Tölö 212. Skala 1:40.	32
Fig. 21. Plan över A11, huslämning, Tölö 212. Kollagret är daterat till 400 e.Kr. Skala 1:200.	33
Fig. 22. Detaljen i profilen över A11, huslämning, Tölö 212. A11 över- lagrades av en stenfylld ränna (A200049). Stenpackningen har fungerat som stöd för en av syllarna till kyrkan. Foto: Christina Rosén.	33
Fig. 23. Plan över det fragmentariskt bevarade huset A12, Tölö 212. Skala 1:200.	34
Fig. 24. Plan över långhus A3, Tölö 212. Skala 1:200.	35
Fig. 25. Plan och profiler över de tre groparna A2432, A2457 och A200079, Tölö 212. Planen är i skala 1:200 och profilerna är ritade i skala 1:20.	37
Fig. 26. Plan över A7, skeppssättningens fundament, Tölö 212. Skala 1:200.	38
Fig. 27. A7, Tölö 212. Profiler av de gropar som stenarna ursprungligen stått uti. A932, A920, A200008, A200075 och A200076 var synliga i toppen av det kulturpåverkade, mörkare lagret som täckte ytan. Dessa dokumenterades vid schaktning. Profilerna är ritade i skala 1:40.	38
Fig. 28. Fotomontage med skeppssättningen A7, Tölö 212, markerad. Foto: Jörgen Streiffert. Montage: Lena Troedson. Rekonstruktions- teckning: Petra Nordin.	39
Fig. 29. Plan över A8. Skala 1:200.	41
Fig. 30. Plan över stavkyrkan, A2, inom Tölö 212. Figuren visar stolp- hålens och syllarnas utbredning. Skala 1:200.	43
Fig. 31. Profiler över samtliga stolphål som har ingått i kyrkans grund- konstruktion. Fyllningen i anläggningarna bestod av gråsvart, fet, humös sand. Streckad linje markerar stolpens storlek. Skala 1:40.	44
Fig. 32. Profilmfoto av stolphål A300, Tölö 212. Foto: Christina Rosén.	44
Fig. 33. Plan över gravarna och stavkyrkan. Skala 1:200.	46
Fig. 34. Plan över gravarna inom Tölö 212. Skala 1:200.	47
Fig. 35. Tölö 212. Graven A1111 i profil mot nv. Under utgrävningen framträdde klara nedgrävningskanter och mot botten av anläggningen påträffades ett mörkare lager som kan vara rester från skelett/kista. Foto: Christina Rosén.	47
Fig. 36. Tölö 212. Graven A1152 i profil mot nordväst. Tre stenar står ställda mot den dödes bröst. Under utgrävningen framträdde klara nedgrävningskanter och mot botten av anläggningen påträffades ett mörkare lager som kan vara rester från skelett/kista. Foto: Christina Rosén.	47
Fig. 37. Profiler över gravarna inom Tölö 212. Fyllningen i anläggningarna A1111, A1152, A1587 och A200054 bestod av gråsvart humös sand. Mot botten framträdde nedgrävningskanter och ett mörkare lager som kan vara rester av skelett och/eller kista. Fyllningen i sydvästra delen av A1152 var störd av ett förundersökningsschakt. Fyllningen i A672 bestod av gråsvart, humös sand och rester av en träkista. Skala 1:40.	48

De arkeologiska undersökningsresultat som denna rapport redovisar föranleddes av att Kungsbacka kommun avser att bygga en trafikled inom östra delen av Kungsbacka stad. Under perioden augusti till december år 2005 såväl för- som slutundersöktes därför delar av fornlämningarna Tölö 121 och RAÄ Tölö 212 inom fastigheten Tölö 8:12 i Tölö socken. I miljön kring Tölö kyrka dokumenterades grundplanen av en stavkyrka, förhistorisk bosättning, tidigmedeltida gravar samt planen över en sedan länge avlägsnad skeppssättning.

Undersökningsområdet innehöll spår av en för Hallands vidkommande unik vikingatida och tidigmedeltida miljö med stort värde för framtida forskning kring landskapets och regionens äldsta politiska historia. Inom miljön dokumenterades även naturligt översandade spår av en mesolitisk bosättningsmiljö samt lämningar av bebyggelse från brons- och järnålder.

I denna rapport läggs tonvikten på en redovisning av lämningarna. Särskild tonvikt läggs på beskrivningen av materialet från vikingatid och tidig medeltid. I ett avslutande kapitel diskuteras det arkeologiska materialets forskningspotential

